

Inhoudsopgawe

6de Jaargang, Nommer 1. Junie 1999

[Etienne van Heerden](#)

Die geding met die geheue: kontemporêre fiksie se bydrae tot teoretiese besinnings oor die historiografie

[Eep Francken](#)

Een nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis

[Louis Venter](#)

Kosmiese ironie in Harry Mulisch se De aanslag

[Frederick Hale](#)

Voortrekker Values for Afrikaans Youth in Pieter van der Merwe Erasmus's Twee Voortrekkertjies

[Wium van Zyl](#)

Leipoldt, "Oom Gert vertel" en Multatuli

[Dorothea van Zyl](#)

Estienne Barbier, renegaat en romanfiguur, in die lig van die storie, historie en historiografie

[Pieta van Beek](#)

Het Babel van haar tijd

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#)

[Kontaknommers](#)

[Algemeen](#)

[Riglyne vir outeurs](#)

Opgedateer 7 Desember 2005 deur Angelique de Villiers

Kopiereg © 1997 berus by die redaksie

Die geding met die geheue: kontemporêre fiksie se bydrae tot teoretiese besinnings oor die historiografie *

- Etienne van Heerden -

Abstract

This essay demonstrates how contemporary fiction contributes to current metahistorical debates. With postmodernism's critical assessment of historiography as practice in mind, the metahistorical self-consciousness of three historiographic metafictional works are analysed. One Afrikaans and two Dutch novels concerned with former Dutch colonies (South Africa, Indonesia and Curaçao) are read. The role of the enunciative subject, the validity of truth claims and insecurities about the ability of language to accurately reflect the past, are discussed. The narrative strategies used to inscribe the self into history in the novels of Alexander Strachan (*Die jakkalsjagter*), Tip Marugg (*De morgen loeit weer aan*) and Jeroen Brouwers (*Bezonken rood*) are analysed.

1. Inleiding

Soos die kentering van die tye, of die draai van die eeu, naderkom, en die toekoms, in die verraderlike mantel van 'n nuwe millenium, allerlei illusies, verwagtinge en hoop skep, is dit ironies juis die verlede wat om toegespitsde aandag vra.

Nie alleen is die rustige arbeid van historici die afgelope dekades aan skeptiese en indringende vrae onderwerp nie, maar daarby, en vir literatore van belang, was en is die ongemak met die verlede in toenemende mate af te lees in fiksie geskep deur skrywers op verskillende kontinente van die wêreld.

Wanneer ons die formulering "die ongemak met die verlede" gebruik, geskied dit binne 'n ruimte waarin die Suid-Afrikaanse Waarheids- en Versoeningskommissie besig is met die laaste insameling van getuienis oor 'n geweldsverlede. Dit is ook 'n klimaat waarin historici met wisselende grade van skepsis en optimisme die uiteindelijke verslag van die kommissie af wag. Ook in die Afrikaans- en Nederlandstalige literatuur van die afgelope dekades is daar voortdurend 'n verkenning van die verre of onlangse verlede. In hierdie tekste gaan dit eerstens oor die ongemak met die werklike gebeure van die verlede - die pyn en wroeging van lewens geslyt op die bodem van Afrika, Nederland en België, of in die voormalige koloniale gebiede in die ooste, asook die Karibiese gebied en Suriname. Maar dit gaan ook, en dit is waarby ons veral gaan stilstaan, in die tweede plek om 'n ongemak met die optekening, vaslegging of boekstaving van daardie verlede.

Met die skep van fiksie wat op selfbewuste wyse met die verlede in geding tree, sluit Afrikaans- en Nederlandstalige skrywers hul aan by 'n welbekende tendens wêreldwyd. Hierdie tendens het onder meer met die New Journalists begin, wat

binne die klimaat van die laat-modernisme die klem op subjektiwiteit geplaas het. Mettertyd het dié insigte binne die postmodernistiese vooropstelling van die problematiek van representasie geradikaliseer tot 'n corpus tekste wat nou algemeen bekend staan as historiografiese metafiksie (Van Heerden 1997: 73 en volgende).

Hierdie metahistoriese bemoeienis beteken dat besinnings oor historiografie of geskiedskrywing nie alleen 'n invloed op skeppende werk uitoefen nie, maar ook dat die roman of die kortverhaal 'n selfbewustheid openbaar oor ons dokumentering van ons verlede, en dat hierdie tekste al storievertellende 'n bydrae lewer tot die teoretiese besinning oor die historiografie of geskiedskrywing as onderneming.

2. Drie romans; vier wêrelddele

Die koloniale geskiedenis van gebiede soos Suid-Afrika, die Nederlandse Antille en Indonesië en die rol wat Nederland in dié gebiede gespeel het, vorm die agtergrond vir die keuse van die drie romans - een Afrikaans en twee Nederlands - wat hier beskou word. Dit is drie tekste wat die geding met die geheue plaas binne historiese gebeurtenisse in vier wêrelddele: Jeroen Brouwers se *Bezonen rood* (1981) probeer die Nederlandssprekende verteller se kindertyd in 'n Japanese krygsgevangenekamp in Indonesië verreken; Tip Marugg se *De morgen loeit weer aan* (1988), met hoofsaaklik 'n Antilleaanse eiland as agtergrond, is gesetel in 'n onsekere Karibiese ruimte, waarin die emosionele onstabiliteit van die verteller ook deursypel na 'n bewustheid oor die onstabiliteit en onvoorspelbaarhede van ons gisters; Alexander Strachan se *Die jakkalsjagter* (1990) is ook met 'n oorlogs- en geweldsverlede gemoeid, en as historiografiese metateks opper dit, van al hierdie romans, die mees radikale vrae oor die subjek in geskiedskrywing, die onstabiliteite van die verhouding woord en wêreld, die aanwesigheid van die verlede ín die hede, en die debat oor die postmodernisme en die geskiedenis.

Hierdie drie romans kom uit vier windrigtings, maar die gedrewe, met die verlede gekwelde vertellers in al drie tekste bewoon één kontinent - die ongemaklike, ontsetelde ruimte van iemand wat besef dat hy in die hede op die verlede aangewese bly; en dat hy in dié hede immer vasgevang sal wees in 'n voortdurende herskrywing van daardie verlede.

In al drie romans word die outobiografiese kode ter sprake gebring, en word daar besin oor die moontlike verhouding van die konkrete outeur met sy vertekstualiseerde verteenwoordiger in die teks. Die aandag word dus op die rol van die "enunciative subject" - die verkennende subjek - geplaas en die vrae wat die tekste opper is nie soseer vrae soos: "Wat is die "ware" geskiedenis nie?", maar eerder: "Wie bied watter geskiedenis aan, wie lees en interpreteer dit, en met watter doel voor oë?" (Marshall 1992: 153).

Die subjek wat geskep word, is 'n twyfelende subjek wat in die aangesig van die historiese gebeure en die aktualiteite van sy tyd te staan kom voor die problematiek van betekenisgewing. Hy is dus nie slegs gemoeid met die gebeure van die verlede nie, maar ook die problematiek van die optekening van daardie gebeure.

Die ontplooiing, in belletristiese tekste, van hierdie verkenner van die verlede wil kennelik bydra tot tydgenootlike besinnings oor die historiografie en die ongemak met konvensionele historiese beskouings en navorsingsmetodes.

In die onderskeie oeuvres van die drie skrywers is hierdie romans ook telkens binne 'n individuele interteks af te lees: Bezonken rood skryf voort aan Brouwers se *Het verzonkene* (1979) en *Zonsopgangen boven zee* (1977); Marugg se *De morgen loeit weer aan* moet saam met *Weekendpilgrimage* (1958) en bepaalde gedigte gelees word; Strachan se *Die jakkalsjagter skuif oor die Strachan-interteks* waarbinne ander werke, soos *Die werfbobbejaan* (1994), meeskryf.

Die tekste is dus nie hermeties afgesluit nie, maar skryf voort aan uitdyende individuele oeuvres en, in ons beskouing, ook voort aan die gesamentlike teks wat hulle aan die skep is; die teks wat ek hierbo beskryf het met die noemer "die ongemak met die verlede". Daarby hoort dat hulle ook 'n bydrae maak tot die groeiende metahistoriese interteks, waarby ek literêre werke - veral fiksie - sou plaas, tesame met konvensionele historiografiese beskouings, sonder om, haastig bygesê, te impliseer dat 'n eenvoudige verdwyning van grense tussen fiksionele narratiewe teks en historiografiese teks geïmpliseer word. In hierdie verband sou "problematisering" 'n meer gepaste term wees - dié skeppende tekste wil, met hul metahistoriese vrae, problematiserend omgaan met opvattinge oor geskiedskrywing en die verskille of ooreenkomste tussen skeppende werk met 'n historiese kode aan die een kant en historiografiese tekste aan die ander.

Die oorlogsverlede of die effek van politieke gebeure - veral geweld - is in al drie romans af te lees. Dit gaan oor eksentrieke individue wat 'n kleingeskiedenis - 'n petite histoire - inskryf téén die metanarratiewe van 'n makrogeskiedenis, om sodoende opnuut aandag te vra vir die openbaarmaking van private geskiedenis, en die effek van dié openbaarmaking op ons beskouings van gister. By Brouwers het die wreedhede van Japanese soldate op sy moeder en ander gevangenes 'n durende neurose geskep sodat die verteller nooit daarin slaag om die verlede af te skud nie; by Marugg word die vervreemde eilandbewoner se persoonlike ruimte 'n plek waar geweld in die landskap self aanwesig is, soseer só dat die verteller, temidde van ander visionêre vlugte, 'n teorie oor die selfmoord van eilandvoëls ontwikkel, terwyl hy ook 'n koorsige, eksentrieke visie van die Karibiese gebied met sy geskiedenis van slawehandel en afhanklikheid van ander lande ontwikkel; en by Strachan is dit die Suid-Afrikaanse grensoorlog, maar ook die geweld van die vader, wat beskou word in 'n teks wat aandui dat die verlede immer in die skrywende karakter se hede aanwesig sal wees.

3. Postmodernisme as manier van kyk

Die opmerkings hierbo het reeds, soos uit die taalgebruik af te lei is, heelwat erkenning gegee aan die postmodernistiese diskoers. En daarom moet ons 'n wyle stilstaan by hierdie omstrede begrip en veral probeer vasstel hoedat die postmodernistiese manier van kyk hierdie interteks van Brouwers, Marugg en Strachan aan die beweeg gesit het.

Die term postmodernisme is enersyds 'n té maklike term wat aangegryp word om naam te gee aan die verskeidenheid kulturele verskynsels wat in die tweede helfte van die twintigste eeu hul verskyning maak op onder meer die gebiede van die argitektuur, literatuur, beeldende kunste, musiek, teologie, historiografie, ensomeer (sien verder Van Heerden 1997: 11 en volgende). Andersyds is dit ook 'n term wat die veelheid van verskille binne die ruimte waarop hierdie term van toepassing gemaak word, maskeer. Die postmodernisme is natuurlik 'n nomadiese diskoers wat

sy beweeglikheid put uit die veelheid perspektiewe wat daarin tot uiting kom. Meer korrek sou wees om na postmodernismes te verwys, omdat daar binne die postmodernistiese beskouing soveel verskillende aksente is.

Elkeen van hierdie postmodernismes vorm bloot 'n diskursiewe ruimte wat nie aanspraak op alleengeldigheid kan maak nie. Daar is byvoorbeeld 'n poststruktureelste postmodernisme, en dan is daar postmodernismes wat die terminologie van byvoorbeeld Derrida kannibaliseer en aanwend om gesprekke te fasiliteer, terwyl dié sienings nie al die pad met Derrida wil saamloop nie. Dié pluraliteit lei tot die semantiese onstabielheid van die term postmodernisme en gepaardgaande sinisme oor die bewering dat die postmodernisme 'n nuwe poëtika daarstel.

Ondanks die semantiese onstabielheid van die term postmodernisme, was die postmodernisme by wyse van redelik algemene konsensus die klimaat waarbinne 'n teks soos Alexander Strachan se *Die jakkalsjagter* ontvang is. Ongelukkig het Jeroen Brouwers se *Bezonken rood*, met sy opvallende metafiksionele vertelstrategieë, nie só 'n gesofistikeerde resepsie te beurt geval nie (De Vos 1982: 45 en volgende) - miskien omdat die roman reeds in 1981 verskyn het en die gesprek oor historiografiese metafiksie eers later jare vry algemeen gevoer sou word. Die roman is in Nederland onderwerp aan kritiek teen sake wat reeds ruim deur die boek, met al sy indringende metahistoriese vrae, ondervang is. Tip Marugg se *De morgen loeit* weer aan stel die metafiksionele kode nie so markant ten toon nie, maar baat desondanks by 'n leesstrategie wat vanuit die postmodernistiese manier van kyk uitgaan.

Die wyse waarop sommige kritici in Nederland hul oë gesluit het vir die vertelstrategieë in Brouwers se teks - strategieë wat duidelik aanwys dat die boek met 'n postmodernistiese oog gelees behoort te word - dui op 'n ongemak met die radikale metahistoriese vrae wat in die teks gevra word, asook ongemak met die skeptisisme en voorlopigheid inherent aan 'n postmodernistiese historiografie.

Die ontvangs van Strachan se teks moet egter nie die indruk skep dat daar in Suid-Afrika vry algemene konsensus was - of selfs is - met 'n postmodernistiese siening van ons opgetekende verlede nie. Gepaardgaande met die tergende onvatbaarheid van die term postmodernisme was daar ook, hier in Suid-Afrika, die fel debatte van veral die laat jare tagtig, wat teen die agtergrond van dramatiese politieke tonele gevoer is. Hierdie debatte gaan veral oor die rol van die literatuur in 'n ondemokratiese situasie, die etiese verantwoordelikhede van die skrywer as oorsprong van sy of haar teks en die mag en betroubaarheid van die woord - formulerings wat ook van toepassing gemaak sou kon word op die resepsie van Brouwers se roman in Nederland. Vrae is veral gevra oor tekste wat, soos ons drie romans, sigself wil plaas binne 'n bepaalde historiese ruimte.

In Suid-Afrika was die spanning tussen ideologiekritici en die aanhangers van 'n poststruktureelste postmodernisme - ter wille van die gesprek skep ons strak kategorieë - tot breekpunt gespan. Afrikaanse tekste, gemoeid - selfs gekwel - met die verlede en ons probleme met die optekening van daardie verlede, het in hierdie klimaat van radikale ongemak verskyn. Dit was tekste wat - nes Brouwers se *Bezonken rood* - tob oor 'n klimaat waar gemaklike sekerhede oor die verhouding literatuur en wêreld daarmee heen is, 'n leefruimte wat in al sy geledinge as onstuimig en onseker ervaar is.

Uit my onvrede met die vermoë van sommige Nederlandssprekende resensente om

Brouwers se boek na behore te lees, sal u aflei dat die uitgangspunt van die leeshandeling wat ek aan u wil voorhou, is dat die postmodernisme - in sy rol as die selfbewustheid van die kulturele hede - as handige heuristiese instrument gebruik kan word vir die wydgeleë kultuurverskynsels van die laat-twintigste eeu - onder meer ook ons manier van kyk na die verlede. Wanneer 'n teks - soos *Bezonken rood* - vra om 'n postmodernistiese leeshandeling, behoort só 'n teks liefs op dié manier gelees te word - alhoewel ek nie impliseer dat ánder leesstrategieë nie ook bepaalde winste sal oplewer nie.

Die postmodernisme moet nie as iets objektiefs gesien word nie - "nature doesn't grow on trees" - maar eerder as 'n manier, of dan 'n verskeidenheid verwante maniere, van kyk en interpreteer.

Die vrae waarmee ons dus hier besig sal wees, is dan: Watter blik op die verlede lê ons drie romans aan die leser op? Wat is die romans se standpunt oor die agterhaalbaarheid van gister wanneer ons die tekste aan 'n postmodernistiese leesstrategie onderwerp? Hoe gaan hierdie romans met die geheue en met gister om?

Tydens die beskouing van hierdie vrae, sal ons aandag gee aan sake wat ook vir die historiografie van belang is, naamlik die rol van die betekeniskeppende subjek en die skep van kleingeskiedenis in die aangesig van die groter verhale van die mensdom; die betwyfeling van waarheidsaansprake; en die selfbewustheid oor taal. Die gemelde sake kan weens ruimtebeperkings nie in al drie romans volledig nagegaan word nie, maar wanneer na 'n spesifieke teks verwys word, word geïmpliseer dat die bepaalde verskynsel ook in die ander twee tekste met mindere of meerdere mate van sukses nagespoor sal kan word.

4. Die rol van die subjek

Hierbo is reeds gesê dat al drie romans die outobiografiese problematiek opper. Al drie tekste lok bespreking uit oor die verband tussen die onderskeie konkrete outeurs en hul moontlike vertekstualiseerde "vertegenwoordigers" in die tekste. Die problematisering van die subjek, wat ook soveel te sê het vir die skrywende hand ágter die historiografiese teks, word geopper:

The question "who is speaking?" is a consistent postmodern refrain, often meaning, "from what positions of power or authority, as producers (or interpreters) of texts, do we speak?"

Marshall 1992: 152

Die fokus word dus op die aard en rol van die subjek geplaas, en hierdie subjek wil in die drie romans op tergende wyse enersyds as karakter, andersyds as verteller, en dikwels ook as gemaskeerde konkrete outeur optree. Om gewoon af te lei dat die vertellers en die konkrete outeurs dieselfde persone is, is om die postmodernistiese spel tussen woord en wêreld te onderskat - 'n leser sou eerder kon verwys na die outobiografiese kode as metode om die grense tussen teks en wêreld te problematiseer.

Hierdie outobiografiese moontlikheid word in die drie romans in mindere of

meerdere mate en grade van radikalisme ondersoek. Jeroen Brouwers is by náme, ondersteun deur allerlei outentifiseringstegnieke, aanwesig in Bezonken rood; terselfdertyd egter, word allerlei tegnieke in die teks ontplooi om waarheidsaansprake te fnuik en historiese korrektheid te destabiliseer. In Tip Marugg se *De morgen loeit weer aan* komplimenteer 'n karakter, Eugenio, die verteller met 'n gedig wat die verteller oor Lillith, 'n vrou, geskryf het (12). Dit is 'n gedig wat konkrete outeur Marugg self geskryf en gepubliseer het (Marres 1989: 10). Vele besonderhede uit die lewe van Marugg stem ooreen met dié in die lewe van die verteller (De Jesus 1992). Alexander Strachan se foto is dofweg sigbaar ágter die ander beelde op die voorblad van sy *Die jakkalsjagter* - 'n palimpses wat die leser reeds op die winkelrak waarsku dat 'n bepaalde leeshandeling, wat bewus is van die problematisering van die grense tussen waarheid en fiksie, vereis word.

Hierdie opmerkings knoop ons die debat rondom die outeur-as-subjek of die outeur-as-oorsprong van die teks in die oor. Dit is 'n gesprek wat ons - weer eens - moet gaan haal by die ongemak van die verlede, en wel, by wyse van illustrasie, by 'n Suid-Afrikaanse verlede.

Besondere toestande in Suid-Afrika het skrywers en teoretici genoop om miskien meer as hul kollegas in meer serene omstandighede op die Europese kontinent, oor die politieke potensiaal van die postmodernisme te besin. 'n Vraag wat byvoorbeeld dikwels gevra was, is: Kan die postmodernisme op verantwoordelike wyse omgaan met die verre en onlangse verlede, en die invloede daarvan op die hede? En dit is spesifiek die outeursfiguur wat onder die vergrootglas kom. Die klag teen die bekende postmodernistiese beskouing dat die outeur dood is, is in die polities-onstuimige jare tagtig 'n keer só verwoord:

poststructuralism destroys the notion of the individual subject as source of meaning. There is no room for the contesting author to stand up and be counted because he, too, is seen as no more than an intersection of codes and structures.

Olivier, aangehaal deur Chapman 1988: 334

Desondanks, of selfs daarom, het die figure André P. Brink en J.M. Coetzee, as die simboliese verteenwoordigers van onderskeidelik die Afrikaanse en Engelse Suid-Afrikaanse literatuur in die laat jare tagtig, in die spervuur te staan gekom. Dié debatte, waar die rol van die outeur-as-subjek telkens ter sprake gebring is, is gedokumenteer: die Brink-debat in Galloway (1990/9) se boek oor Breytenbach, en die Coetzee-debat in Attwell (1993) se studie van Coetzee se oeuvre.

Teen die agtergrond van daardie debatte oor die rol van die skrywer in 'n ondemokratiese staat en die aanklagte van onbetrokkenheid wat aan die deur van postmodernistiese skrywers gelê is, kan ons kyk na ons drie romans se problematisering van die outeur-as-subjek en as oorsprong van sy teks en onself afvra of hierdie tekste op onverantwoordelike wyse met gister omgaan al dan nie.

Dit is duidelik dat die drie tekste getuie is lewer van wroegende bemoeienis met die verlede. Dit is tekste wat deur intens selfbewuste subjekte aangebied word wat daarop ingestel is om private geskiedenis openbaar te maak. Ons kan in hierdie verband die woorde van William Ray in gedagte hou tydens ons beoordeling:

self-representation provides a strategy for determining one's own

identity: by producing more compelling accounts of one's self than those presumed by the existing hierarchy, the distinctive protagonist generates a frame of identity capable of displacing the established order.

Ray 1990: 4

Dit is duidelik dat dié opvatting van Ray oor die inskryf van die self in die geskiedenis veel meer selfversekerd is oor die subjek se stabiliteit en vermoë as Roland Barthes, wat in sy bekende opstel "The death of the author" skryf:

writing is the destruction of every voice, of every point of origin. Writing is that neutral, composite, oblique space where our subject slips away, the negative where all identity is lost, starting with the very identity of the body writing.

Barthes 1988: 168

Barthes wil dus wegbeweeg van die klem wat op die outeur as figuur geplaas is. Hy beskryf dié tradisionele huldiging van die outeur soos volg:

The image of literature to be found in ordinary culture is tyrannically centred on the author, his person, his life, his tastes, his passions.

Barthes 1988: 168

Die outeur moet nie meer as die "verlede" van die boek beskou word nie, voer Barthes aan (Barthes 1988: 169-170), en sê:

the modern scriptor is born simultaneously with the text, is in no way equipped with a being preceding or exceeding the writing, is not the subject with the book as predicate; there is no other time than that of the enunciation and every text is eternally written here and now.

Barthes 1988: 169-170

Daar is dus hiervolgens geen ander bron as taal self nie - daarom skryf Barthes (1988: 170) van "language which ceaselessly calls into question all origins".

Dit is hierdie dramatiese doodverklaring van die outeur en die aanwys van taal as enigste bron wat, onder meer, aanleiding kan gee tot die aanklag dat die postmodernisme afsydig staan teenoor die realiteite van die verlede, en dat die postmodernistiese teks nie op verantwoordelike wyse kan omgaan met die gebeure van gister nie.

Maar ten spyte van Barthes se stellings, is dit so dat spore, flikkeringe, afspieëlings en doeblerings van konkrete outeurs in ons drie tekste verskyn. Die "death of the author" lyk eerder na 'n terugkeer van die outeur - nie die selfversekerde liberaalhumanistiese subjek (in die figuur van die Auctor) nie, maar eerder 'n twyfelende, vraende postmodernistiese subjek wat homself voortdurend wroegend aanmeld en gemoed is met die onoplosbare problematiek van die verhouding tussen woord en wêreld. Dit wil ook lyk asof dié subjek 'n aanwesigheid poneer wat die meer radikale sienings van 'n poststrukturalistiese postmodernisme - wat die

aanwesigheid van die subjek afwys - uitdaag.

Hierdie pikareske optredes van die outeursfiguur herinner aan Brian McHale se opmerking:

What is strange and disorienting about the postmodernist author is that even when s/he appears to know that s/he is only a function (hy verwys hier natuurlik na Foucault (1988) se opvatting van die outeur as funksie - E.v.H.), s/he chooses to behave, if only sporadically, like a subject, a presence.

McHale 1987: 201

Subjektiviteit versplinter in ons tekste in soverre dit gaan oor die spel tussen konkrete outeur, verteller, karakter in die teks en, in die geval van Strachan, versplinterde skrywende instansie. 'n Mens sou kon verwys na 'n "plurality of selves" (McHale 1987: 201), maar ondanks dié middelpuntvlietende verstrooiing van spore van subjektiviteit in die teks, is daar 'n sentripetale of middelpuntsoekende aanwesigheid wat sinspeel op die teenwoordigheid van 'n soekende self.

Alexander Strachan se *Die jakkalsjagter dien*, wat ons drie romans betref, as die mees radikale voorbeeld van sodanige spel tussen 'n tegelykertyd middelpuntvlietende en middelpuntsoekende subjek. Die teks bevat drie verhaallyne, wat die lewens van, aanvanklik oënskynlik, drie karakters vertel. Mettertyd groei daar uit dié teks van onderbrekings en versplintering die besef dat dié drie karakters inderwaarheid afspieëlings is van dieselfde skrywende instansie. 'n Psigogram van versplintering en, ironies, heelheid word geskep tydens die konfrontasie van 'n enkele persoonlikheid met sy verlede, hede en toekoms. En die konkrete outeur, op die voorblad vertekstualiseer, vra by wyse van hierdie visuele vooropstelling dat sy lewe met die lewe van die karakter in die teks vergelyk moet word.

Oor dié koggelende aanwesigheid skryf Brian McHale:

This oscillation between authorial presence and absence characterizes the postmodernist author. Fully aware that the author has been declared dead, the postmodernist text nevertheless insists on authorial presence.

McHale 1987: 202

Hierdie speelsheid van die postmodernistiese teks gaan gepaard met, soos reeds opgemerk, die erns van subjekte wat hul verantwoordelikhede ten opsigte van die verlede probeer naspoor. In hierdie sin poneer die erkenning van die onoplosbaarheid van die verhouding tussen werklikheid en woord 'n groter waarheid as wat die verswyging van dié problematiek sou, en is dit ook, ironies, meer "realisties."

Hierdie subjek, wat sigself in 'n flikkerende aan- en afwesigheid onnutsig aanbied as konkrete outeur, maar dan ook weer nie, opper die uitspraak van Patricia Waugh:

metafictional texts which introduce real people and events expose not only the illusion of verisimilar writing but also that of historical

writing itself. The people and events here may "match" those in the real world, but these people and events are always recontextualized in the act of writing history. Their meanings and identities always change with the shift in context. So history, although ultimately a material reality (a presence) is shown to exist always within "textual" boundaries. History, to this extent, is also "fictional."

Waugh 1984: 106

In verband met die subjekte in tekste soos dié wat ons hier beskou, sou 'n mens kon verwys na die stelling dat hulle as protagoniste op storievlak geen historiese tipes is soos wat 'n leser in 'n konvensionele historiese roman sou vind nie, maar eerder, in Linda Hutcheon (1988: 14) se terme, eksentrieke karakters - "ex-centrics" - wat as gemarginaliseerde, perifere figure wé gstaan van die sentrum. Terwyl daar in al drie romans na historiese gebeure verwys word, val die klem, wat die vertellende karakters betref, eerder op sake wat, in konvensioneel-historiese terme gesien, marginaal of insidenteel is. Hierdie tendens is in al drie romans aan te toon.

Die verteller van *Bezonken rood* is nie daarop uit om 'n makrogeskiedenis oor oorlogstoestande in Nederlands-Indië te skryf nie. Hy wil eerder 'n alternatiewe geskiedenis skep, want, merk die verteller op: "De geschiedenis van die Japanse kampen dreigt verloren te gaan, want wie het hebben meegemaakt hebben erover gezwegen" (22). Hy bekla hom ook dat, wanneer dit oor die kampe gaan, mense met "vertedering" en "heimweë" na die kampverlede verwys en die mening huldig dat "het allemaal wel niet zo erg zal zijn geweest" (22). Hy herinner hom hoe, lank na die oorlog, daar in sy ouerhuis geskater is wanneer na die kampjare verwys is: "Zo is de geschiedenis van die kampen weggespoeld in golven van hilariteit" (48). Hy wil juis téén die gewoonte om te verswyg inskryf, en dit wat getrivialiseer is, met erns en patos bejeën.

Die verteller van *De morgen loeit* weer aan demonstreer dié neiging tot die skep van 'n private, alternatiewe geskiedenis wanneer hy dit het oor die deur arbeidsonrus gedrewe opstand op die Karibiese eiland Curaçao van 30 Mei 1969, toe 'n deel van Willemstad verwoes is. Hy rapporteer:

De dag toen zo veel veranderde, de dag waarop het maagdenvlies van mijn dommelig geboorte-eiland met weerstand, pijn en bloeding inscheurde, heb ik doorgebracht met een vrouw met een zachte, mispelbruine huid in een hangmat met rinkelende kalebassen (70).

Hutcheon sou hieroor opmerk:

What has surfaced is something different from the unitary, closed, evolutionary narratives of historiography as we have traditionally known it ... we now get the histories (in the plural) of the losers as well as the winners, of the regional (and colonial) as well as the centrist, of the unsung many as well as the much sung few.

Hutcheon 1989: 66

Oor die rol van die subjek in hierdie tekste sou 'n mens kon opmerk dat sy strewe in die sfeer van die apokriewe en marginale - selfs eksentrieke - lê, maar dat hy terselfdertyd intens gemoeid is met die projek om die private openbaar te maak,

mét die veronderstelling dat dit 'n geldige vorm van geskiedskrywing is. Dit is 'n subjek wat die aandag op sigself vestig en sodoende die fokus plaas op die in die verlede dikwels onsigbare hand agter die historiese dokument.

5. Die betwyfeling van waarheidsaansprake

Weens hierdie relativering van die verkennende subjek, weens belydenis van twyfel en onsekerheid en wantroue in die tekstuele oorblyfsels van die verlede, het aansprake op historiese juistheid in ons jongste tyd begin wankel.

Die verteller van *Bezonken rood* reken byvoorbeeld nie dat hy met premodernistiese selfvertroue 'n besondere "waarheid" sal opteken nie. Waarheidsaansprake word reeds, as sinjaal aan die leser, op die eerste aantal bladsye van die teks negeer wanneer die verlede as onpeilbare, diffuse ruimte aangebied word, agter swewende mis. 'n Register, geskep by wyse van formulerings soos "misschien", "waarschijnlijk", "ergens", "plusminus" en "afgeleid" (8-10), wil aantoon dat die werklike omstandighede rondom sy moeder se dood dryf agter misdwarrels van waarskynlikheid en bespiegeling - selfs pogings tot verswyging, want die verpleegster van die tehuis waar die verteller se moeder versorg is, word berispe nadat sy versuim het om sekere gegewens rondom die moeder se dood te verswyg ten einde die huis te beskerm en die belange van die hede te dien (9). Dit is in hierdie mistigheid dat die verteller tuur terwyl hy sy verlede probeer reconstrueer.

Ten spyte van hierdie teksstrategieë, is die verskyning van *Bezonken rood* vanuit sommige oorde in Nederland begroet met verontwaardigde, angstige formulerings soos "historische onjuisthede", "leugens", "vervalsing van de waarheid" en "geschiedvervalsing" (De Vos 1982: 45).

Die roman het die kritiek dus voorgeloopt en sou met groter begrip ontvang gewees het indien leeshandelings uitgegaan het van die besef van, in Hutcheon se woorde, "the shift from validation to signification" (1988: 96). Marshall stel dit só:

The question historiographic metafiction raises, then, is not what is the "true" history, but rather, who presents what history, and who reads and interprets it, towards what purpose?

Marshall 1992: 153

Die roman wil, uitgaande van bostaande beskouing, dus eerstens die aandag vestig op die onvermoë van die subjek om die verlede met selfvertroue te peil - vandaar sy bewuste verstrooiing van woorde wat op twyfel, bespiegeling en verswyging dui. Die selfvertroue in historiese korrektheid wat sommige Nederlandse lesers van die teks vereis het, is juis iets wat die teks uitdruklik van die hand wys:

The [...] decentering of the subject from the position from which reason emanates means that we may no longer perceive of history as a linear construct which places the subject, in the present, in the privileged position of making sense of all that has come before - as if the subject were either "outside" of history, or else the final moment to which all history has marched.

Marshall 1992: 148

Jeroen Brouwers, skrywer van *Bezonken rood*, het in die aangesig van die kritiek lakonies opgemerk: "Ik heb niet gelogen, ik heb een roman geschreven" (De Vos 1982: 45). *Bezonken rood* ontplooi ook verskeie ander tegnieke om die leser teen waarheidsaansprake te waarsku. Wanneer die verteller ná sy moeder se dood haar foto-albums as oorblyfsels uit hul verlede deurblaai, vind hy dat geen foto's van hom daarin voorkom nie en dat hy afwesig is uit die geboekstaafde verlede.

Historiese feite, soos die besonderhede van die Japanese kamp en offisiere daar aan diens, word nie, soos by die konvensionele historiese roman, aangewend om die verhaalgewewe te stabiliseer met kontroleerbare gegewens nie, maar dien 'n teenoorgestelde doel, naamlik om 'n verglydingsproses tussen sogenaamde feite en die emosioneel-psigologiese werklikheid van die verteller te inisieer. Historiese feite speel dus op ironiese wyse eerder 'n destabiliserende as die verwagte stabiliserende rol.

Wanneer die verteller sy moeder se sterwensomblikke probeer rekonstrueer aan die hand van televisieprogramme wat sy moontlik in haar laaste ure gekyk het, blyk dit dat sodanige gegewens nie die "werklikheid" kan anker nie - ten spyte van 'n ywerige Nederlandse kritikus wat aangetoon het dat die roman dit verkeerd het wat betref gerapporteerde televisieprogramme op die aangegewe sterfdag en -tyd van die moeder.

Historiografiese metafiksie wil nie historiese juiste data assimileer om die romangegewe te onderskraag nie, maar het 'n ander doel:

we watch the narrators [...] trying to make sense of the historical facts they have collected. As readers, we see both the collecting and the attempts to make narrative order. Historiographic metafiction acknowledges the paradox of the reality of the past but its textualized accessibility to us today.

Hutcheon 1988: 114

Bezonken rood wil dus veral die aandag vestig op die probleme rondom die insameling van historiese gegewens en die geding met die geheue. As sodanig beteken dit egter nie dat die teks afsydig staan teenoor die verlede nie, want die roman registreer 'n intense bemoeienis met die skrywer as historiograaf wat vasgevang is in die proses van "transformation of personal story into shared history" (Ray 1990: 134).

En aansprake óp historiese juistheid is van minder belang as vrae oor die prosesse by wyse waarvan die geheue met gister in geding tree. Hier sou 'n mens kon byvoeg dat die teks, wat die historiografie as dissipline betref, die aandag wil vestig op vrae rondom metodiek en selfvertroue.

6. Die onmag van taal

Onderliggend aan die skoorvoetende beskouings oor waarheidsaansprake en die vermoë van die subjek om met selfvertroue historiese kennis te skep, is die

bewustheid van die onmag van taal.

Desondanks is taalbewustheid voorop in die tekste. Die verwysings na vroeër geskrewe tekste in *Die jakkalsjagter* en *Bezonken rood* wys ons daarop dat die verlede van hierdie tekste ook uit taal bestaan, en wil uitwys na die wyse waarop ons in die algemeen op die tekstuele oorblyfsels van die verlede aangewese is wanneer ons gister probeer rekonstrueer.

Die wantroue in taal word op allerlei wyses in die drie romans bely, en skep ook 'n onsekere ruimte vir die verteller in *De morgen loeit weer aan*. Hierdie verteller, ook gemoeid met 'n problematiserende inskryf van die self in die geskiedenis (Hutcheon 1988: 117-118), se vertelling gaan gebuk onder die besef: "Het leed van vandaag word gebragt door de dingen die gisteren zijn gebeurd" (33). Hy beskryf sy vertelonderneming soos volg: "Ik poog de voorgeschiedenis in de herinnering terug te roepen van alles wat mij bestuurt en beïnvloedt" (39). Maar deurdrenk van alkohol is hy 'n onbetroubare dokumenteerder van die verlede: "Er is geen weg terug. Maar ik drink en laat mij meevoeren in mijn efemere roes naar een lewensfase die onverwelkt was" (52).

In sy skep van 'n alternatiewe Karibiese verlede, meegevoer deur koorsdrome en alkohol, verwys hy na werklike politieke gebeure soos die slawegeskiedenis en politieke opstand, maar ook na Suid-Amerikaanse mitologie en allerlei kosmiese ontgogelings. Uiteindelik bied hy 'n visionêre blik op die verlede en 'n aanklag teen maatskaplike wantoestande in die Karibiese gebied.

Sy vertellings sluit nie alleen jeugervaringe in nie, maar groei uit tot 'n teks met verskillende registers: verwysings na historiese gebeure, sosiaal-satiriese teksgedeeltes, grootheidswaan, mites, dronkmansdrome en 'n visionêre, grootse blik op 'n nuwe woongebied, "dat ditmaal niet door een kromme navelstreng verbonden zal zijn met het noorden (Noord-Amerika - E.v.H.) en zonder het Spaans als voertaal"(142). Ten slotte moet ook die Karibiese eilande in 'n waas van alkoholiese drif afskeur van die aardkors en in die maalstroom van 'n woedende see verdwyn, waarmee die roman eindig en die vraag of die verteller homself daarmee ook vernietig het, oopgelaat word.

Onderliggend aan die intense swymeling en die verslingering tussen taalregisters is geen stabiliteit in taalgebruik nie, maar 'n wesentlik onbetroubare taalhantering. Wanneer die verteller uiteindelik verklaar: "Het is volbracht; de complete geschiedenis van het oude continent is geschreven" (142), is dit 'n selfbewuste, selfironiserende stelling wat die wantroue in wat hy kwytgeraak het, versterk en die leser laat begryp waarom hy opmerk: "De morgen loeit weer aan en is niet te vertrouwen" (143).

Die wantroue in taal het ook direkte tekstuele implikasies in soverre dit die bou van die tekste betref. Die gedateerde siening van die geskiedenis as naatlose stroom word afgewys wanneer, byvoorbeeld, *Die jakkalsjagter* en *Bezonken rood* by wyse van 'n verskeidenheid tegnieke - teksgedeeltes tussen hakies, stomp eindes, ensomeer - strategieë van onderbreking ontplooi. Hierdie opsetlike uitstal van "the stigma of temporal dislocation" vestig die aandag op pogings van sekere historici om die verlede as logies ontwikkelende stroming te beskryf en vra aandag vir onderbrekings, verrassings en onverklaarbaarhede - en veral vir die onvermoë van taal om aan gebeure wat as arbitrêr en selfs chaoties ervaar word, orde op te lê.

Deurdadig die aandag by wyse van verskeie tegnieke op taal gevestig word -

byvoorbeeld die aksent op die skryfdaad in Die jakkalsjagter en die satiriese aanhaal van sekere gerapporteerde woorde in Bezonken rood - word gewaarsku dat ons op twyfeltaal aangewese is vir ons beskouings van die verlede. Ons is die slagoffers van konstruksies; ons verlede is vertekstualiseerd en is 'n argeologiese begrip. Nie alleen is die aankomende môre, wat homself so dringend aankondig, nie te vertrou nie, maar ook ons pogings om die hede te vertaal. Hier is 'n karakter in De morgen loeit weer aan waarskynlik korrek wanneer hy opmerk: "Zowel een blijde toekomstverwachting als een rijke herinnering zijn bedrieglijke zaken" (130).

Gedagtig daaraan dat môre eersdaags gister sal wees, is dit miskien 'n mooi motto om mee af te sluit tydens 'n kongres gehou op die drumpel van 'n nuwe millenium.

Mag ek afsluit met die volgende:

Op de kentering der tijden geboren
in onze oogen nog de ondergangen
van de oude werelden die verbleeken,
onze lippen geplooid ten nieuwen groet,
en in ons hart een tweedracht van verlangen
naar droomen van weleer, die wij verloren,
naar de nieuwe, wier bloesems openbreken -
zoo moeten wij door bittere jaren zwerven,
het is altijd een strijd en een ontbreken:
alles in ons beweegt zich als een vloed
en somtijds zinkt het weg, alsof wij sterven ...

Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, in Antonissen 1972: 93

Vakgroep Afrikaans en Neerlandistiek
Universiteit van Kaapstad

Bibliografie

Antonissen, Rob. 1972. Digkuns van die Nederlande. Stellenbosch: UUB.

Attwell, David. 1993. J.M. Coetzee: South Africa and the Politics of Writing. Berkeley: University of California Press en Kaapstad & Johannesburg: David Philip.

Barthes, Roland. 1988. The Death of the Author. In: David Lodge (red.). Modern Criticism and Theory: A Reader. Londen & New York: Longman.

Brouwers, Jeroen. 1978. Zonsopgangen boven zee. Amsterdam & Utrecht: De Arbeiderspers.

Brouwers, Jeroen. 1992 (1979). Het verzonkene. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Brouwers, Jeroen. 1981. Bezonken rood. Amsterdam & Antwerpen: De Arbeiderspers.

Chapman, Michael. 1988. The Writing of Politics and the Politics of Writing. On Reading Dovey on Reading Lacan on Reading Coetzee on Reading ... (?). Tydskrif

vir Literatuurwetenskap 4(3): 327.

De Jesus, Sherman. 1992. Niemand goedenacht. Dokumentêre videoprogram in die reeks De indiaan baarde een neger. Utrecht: Accent-produksies.

De Vos, Marjoleine. 1982. Waar of niet waar: "Bezongen rood" in discussie. In: Bzzlletin 11 (98): 45.

Galloway, Francis. 1990/9. Breyten Breytenbach as openbare figuur. Pretoria: HAUM-Literêr.

Marshall, Brenda K. 1992. Teaching the Postmodern: fiction and Theory. New York & Londen: Routledge.

Marugg, Tip. 1988 (1958). Weekendpelgrimage. Amsterdam: De Bezige Bij.

Marugg, Tip. 1988. De morgen loeit weer aan. Amsterdam: De Bezige Bij.

Ray, William. 1990. Story and History: Narrative Authority and Social Identity in the Eighteenth-Century French and English Novel. Cambridge & Oxford: Basil Blackwell.

Saris, Leo. 1989. Sterven in het ochtendblauw: de structuur en de motieven van Tip Marugg's De morgen loeit weer aan. Ongepubliseerde doktoraalskripsie, Rijksuniversiteit Leiden.

Strachan, Alexander. 1990. Die jakkalsjagter. Kaapstad: Tafelberg.

Strachan, Alexander. 1994. Die werfbobbejaan. Kaapstad: Tafelberg.

Van Heerden, Etienne. 1997. Postmodernisme en prosa: vertelstrategieë in vyf verhale van Abraham H. de Vries. Kaapstad, Pretoria & Johannesburg: Human & Rousseau.

* Sleutel-lesing gelewer tydens die Derde Internasionale Neerlandistiek-kongres, 7-11 Julie 1998, aan die Universiteit van Kaapstad.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 1. Junie 1999

Een nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis *

- Eep Francken -

Abstract

This article has a dual focus. In the first place, it is intended to convey information about the new Dutch literary history being prepared under the auspices of the Nederlandse Taalunie. After details on organisation, contents and goals, I discuss the approach as regards colonial literature, using the Dutch-Afrikaans relation by way of concrete example. Subsequently, I concentrate upon Afrikaans literature. I explain why the intended literary history of Dutch Literature will devote little attention to Afrikaans literature. In closing, I put the relevant decisions in their historical perspective, by tracing the way in which Dutch literary historiography has treated Afrikaans literature to date.

Ver, ver weg, op de rand van de Tweede Wereldoorlog, in 1939, lanceerde de Gentse professor Frank Baur, tweeënvijftig jaar oud, de Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden. (1) Dit is groepswerk: in de inleiding van het eerste deel kondigde Baur negen delen aan, van in totaal acht auteurs. Tien jaar later, in 1949, waren er ondanks of dankzij de oorlog vijf delen klaar. Baur kwam nu met een nieuw plan. Er zouden nog vijf delen volgen; het totaal ging dus van negen naar tien. Van die vijf zijn er vier ook werkelijk gereedgekomen, zij het in traag tempo: het laatste verscheen in 1988 (buiten de reeks). (2) Het wak in de route blijft liggen bij de Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw; de ironie wil dat Baur dit onderwerp zelf voor zijn rekening had genomen. (3)

Deze bijna volbrachte grote onderneming heeft drie voorgangers, alle drie eenmanswerken. Het oudst is dat van Jonckbloet, de Leidse hoogleraar uit de tweede helft van de negentiende eeuw, voortrekker in meer dan één opzicht. (4) Zijn twee navolgers Kalff en Te Winkel waren elkaars tijdgenoten en mededingers. Voor alle drie staat literatuurgeschiedenis in het teken van de natievorming. Van de drie wordt Te Winkel (de man van de objectiviteit) de laatste decennia nog het meest geprezen, vanwege de vele feiten die hij biedt en die hem in zijn eigen tijd opscheepten met het odium van onleesbaarheid. (5)

Baurs G.L.N. heeft één opvolger, tevens concurrent, namelijk het werk van Knuvelder. Knuvelders oriëntatie is Brabants en katholiek. Zijn vierdelige Handboek begon te verschijnen in 1948 en bracht het tot een vijfde druk (record!). (6) Het loopt tot 1916; zijn boek over de periode 1916-'54 hield hij buiten de reeks. (7) De laatste decennia is over Knuvelder negatief geoordeeld. Ton Anbeek, Knuvelders criticus bij uitstek, merkt over het "vijfde deel" zelfs op dat de auteur het "gelukkig niet liet herdrukken"; (8) Anbeek kan de tweede druk van dit "deel vijf" luchten noch zien.

De kritiek komt ten dele doordat Knuvelder met de heersende modes botste. Eerst was het woord vooral aan de theoretici die uitvoerig gingen op de bezwaren tegen

de literatuurgeschiedenis; Knuvelder was hun naastbijliggende Kop van Jut. Inmiddels zijn de tijden veranderd en is de literatuurgeschiedenis - mede door Anbeeks invloed - weer in aanzien, maar men wil nu een historische oriëntatie, terwijl Knuvelder grossiert in kwaliteitsoordelen vanuit zijn hier en nu.

Na "de Knuvelder", waarvan de laatste editie in het begin van de jaren zeventig uitkwam, volgt een lange tijd niets. Wij Nederlandssprekenden beschikken, in tegenstelling tot de Afrikaanstaligen en andere beschaafde taalgemeenschappen, dus niet over een actuele omvangrijke literatuurgeschiedenis. Deze situatie wordt meer en meer als een misstand gezien. Zo kwam het op initiatief van A.M. Musschoot, Gents hoogleraar als Baur, tot een plan voor een nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis. [\(9\)](#)

Op 16 oktober 1997 publiceerde de Brusselse krant De Standaard onder de mooie dubbelzinnige kop: "Taalunie schrijft literatuurgeschiedenis" een bericht dat begint als volgt: "Het Comité van Ministers van de Nederlandse Taalunie [\(10\)](#) besteedt 44 miljoen frank aan de uitgave van een nieuwe literatuurgeschiedenis voor het grote publiek. Het boek zal zeven delen tellen en wordt in zes jaar geschreven door negen auteurs onder leiding van A. J. Gelderblom uit Utrecht en zijn Gentse collega A. M. Musschoot." Voor de tweede keer is er een collectieve Nederlandse literatuurgeschiedenis in aantocht.

1. Organisatie; inhoud

"Iedereen" in Nederland en Vlaanderen is het erover eens dat een "nieuwe Knuvelder" niet meer door één man of vrouw gemaakt kan worden. Voor die taak is naar ieders overtuiging geen Vlaamse of Nederlandse Kannemeyer gewassen. Daarom is gekozen voor een negental, en wel in de volgende opstelling: Van Oostrom (Leiden) vroege middeleeuwen, Pleij (Amsterdam) late middeleeuwen, Porteman (Leuven) en Smits-Veldt (Amsterdam) renaissance, Kloek (Utrecht) achttiende eeuw, W. van den Berg (Amsterdam) en Couttenier (Antwerpen) negentiende eeuw, Goedegebuure (Tilburg) tot 1940, Brems (Leuven) na 1940.

De organisatie is overigens van een Nederlandse uitvoerigheid. De auteurs kunnen steunen op een viertal "klankbordgroepen" met bij elkaar zo'n vijftiengintig neerlandici.

De auteurs kunnen een paar jaar van hun onderwijs worden vrijgesteld (met de franken van de Taalunie). De hoofdredacteurs schrijven zelf niet. Hun zorg is "alleen maar" dat ieder doet wat hij moet doen, en dat ook nog op tijd; de reeks moet deel voor deel verschijnen vanaf 2003. Twee hoofdredacteurs zijn er niet alleen met het oog op de vermeende zwaarte van hun schone taak, maar ook om het Nederlands-Vlaamse karakter van de onderneming te beklemtonen.

Een vergelijkbare organisatie kende de G.L.N. beslist niet; hopelijk zal alle geregeld goed uitpakken. Een ander verschil met de G.L.N. is dat destijds tussen de auteurs weinig of niets lijkt te zijn afgesproken over een gemeenschappelijke aanpak; het karakter van de verschillende delen loopt sterk uiteen. Vandaag de dag wil men zulke afspraken wel, omdat er anders negen losse boeken op tafel komen in plaats van één groot werk. Ze mogen de auteurs niet te veel binden ("geen keurslijf"), maar een zekere overeenstemming is toch nodig.

Wie spreekt over literatuurgeschiedenis, krijgt altijd te maken met vragen als: objectief of subjectief? Historisch of kritisch? Een afspraak tussen negen auteurs en tientallen adviseurs draagt vanzelf het karakter van een compromis. Bovendien zal zo'n overeenkomst de tijdgeest spiegelen; wie tegen de stroom oproeit begeeft zich niet in een groot collectief met steun van de staat.

Algemeen uitgangspunt is het denkbeeld van de "functionalistische" literatuurgeschiedenis. Het gaat niet in de eerste plaats om geïsoleerde boeken en schrijvers, maar - volgens de geldende mode - vooral ook om de omgeving, de "context" waarin de literatuur "functioneert". [\(11\)](#) Hoe staat de literatuur in de samenleving? Hoe ziet de literaire wereld eruit? Betrekkelijk veel aandacht gaat uit naar het literaire bedrijf: bibliotheken, leeskringen, uitgevers, de boekhandel, het onderwijs. Men heeft ook veel belangstelling voor de ontwikkeling in de ideeën over literatuur. Hoe heeft men in de loop van de tijd gedacht over de vraag naar aard en functie van literatuur?

Hier zitten in de opzet sterke historische accenten. Maar er staat wel iets tegenover. Tot de afspraak hoort ook dat het literaire werk centraal blijft staan en dat ook de schrijvers ter sprake komen; zelfs mogen er waarde-oordelen worden uitgesproken. Voor de kritische kant van de literatuurgeschiedschrijving is dus wel ruimte gelaten.

Hierover is verdere discussie te verwachten, zowel voor als na de publicatie. Als het goed is, als er in dit opzicht een goed evenwicht komt, dan is ook een deel van de kritiek anno 2003 te voorspellen. Traditionele vakbroeders zullen zeggen: dit is geen literatuurgeschiedenis maar sociologie; hardboiled literatuursociologen zullen het werk bestempelen als onwetenschappelijk.

De Standaard noemde als doelgroep: het grote publiek. Dit moet gerelativeerd worden: niemand wil met de nieuwe literatuurgeschiedenis gaan concurreren tegen Medisch Centrum West ("Hospitaal West Amsterdam"). Misschien kunnen we het houden op een breed publiek: in elk geval niet alleen neerlandici en studenten, maar zeker ook de gewone literaire lezer. Ik liet zoëven het woord "compromis" vallen. Maar er heerst gelukkig ook spontane overeenstemming, namelijk over de gedachte dat er geen naslagwerk of literaire encyclopedie gemaakt moet worden maar een verhaal, zo goed gecomponeerd en zo goed geschreven dat genoemde lezer het inderdaad gaat lezen. Is een verhaal in zeven delen daarvoor niet te lang? Wie hiermee aankomt wordt verwezen naar het Woordenboek van Conventionele Ideeën, lemma boek. Daar staat: "alle boeken zijn altijd te lang". [\(12\)](#)

2. Doelstelling

Welke doelen staan bij dit plan voorop? Vooraf is het ontbreken van een bijdetijdse literatuurgeschiedenis gezien als een vacuüm dat nodig opgevuld moet worden; een culturele, wetenschappelijke en onderwijskundige leemte die moet worden weggewerkt. Van de traditionele doelstellingen bij het schrijven van een literatuurgeschiedenis is er minstens één ditmaal niet van toepassing: het verzetten van de canon. Zo iets doen kritisch ingestelde literatuurhistorici (of bloemlezers); het nieuwe plan is eerder historisch gericht. Een ander traditioneel idee speelt op de achtergrond wel een zekere rol: dat van ons aller beschavingsopdracht. Ons erfdeel moet gekoesterd worden; van tijd tot tijd moeten we bijvoorbeeld zorgen voor een

literatuurgeschiedenis volgens actuele opvatting.

En de nationale, of misschien zelfs nationalistische doelstellingen? Die vormen zeker in Nederland een hachelijk onderwerp. Jongens van Jan de Witt willen we alleen nog zijn rond het voetbalveld. Grote nationale accenten verwacht ik van het nieuwe literair-historische verhaal dan ook niet, maar de opzet beklemtoont toch wel de literaire band tussen Nederland en Vlaanderen en de waarde van onze gezamenlijke literatuur.

Sommigen streven met de literatuurgeschiedenis ook nog een ander doel na: nieuwe kleur op de wangen van de literatuurstudie. Door allerlei oorzaken heeft de Nederlandse taal- en letterkunde de laatste decennia klappen opgelopen: minder docenten, minder studenten, verkorting van lestijd en studieduur. Globalisering, kon je vroeger zeggen. Het is hoog tijd voor een inspirerende tegenaanval, waaraan het nieuwe verhaal moet bijdragen.

3. Koloniale literatuur

Wat wel behandelen en wat niet? Ook dit is zo'n eeuwige kwestie bij de literatuurgeschiedschrijving. De koloniale literatuur heeft de laatste jaren zoveel aandacht gekregen dat behandeling voor de hand ligt. Maar hoe? En ook: welke koloniale literatuur? Aan dit onderwerp zitten meer moeilijkheden vast dan worden opgelost door de keuze voor de functionalistische benadering.

De koloniale literatuur komt als zodanig in de oudere literatuurgeschiedenissen niet of nauwelijks voor. (13) De Surinamer Albert Helman heeft zijn plaats, maar hij figureert in de groep van de jong-katholieken. De Indische schrijver P.A. Daum treedt op als één van de eerste naturalisten.

Men weet dat de Nederlandstalige koloniale literatuur vooral met drie gebieden verbonden is: Oost-Indië (Indonesië), West-Indië (grotweg: de Nederlandse Antillen en Suriname) en Zuid-Afrika, (14) waarbij voor Zuid-Afrika geldt dat de literaire rol van het Nederlands in het begin van de aflopende eeuw vrijwel beëindigd is.

Ook over de Indische literatuur denkt men al tientallen jaren in termen van: een aflopende zaak en scheiden van de markt. (15) Maar tegen alle verwachtingen in is dit genre, lang na de Indonesische onafhankelijkheid in 1949, door het optreden van zogenaamde tweede-generatie-schrijvers in Nederland opnieuw in bloei geraakt. Dit zijn auteurs die zelf niet of nauwelijks in Indonesië geleefd hebben, maar uit families afkomstig zijn die zijn "gerepatrieerd." Er wordt wel beweerd dat de Indische literatuur "een zaak van Nederlanders" (16) is, maar dit klopt niet. Inderdaad hebben maar heel weinig Indonesiërs in het Nederlands geschreven, (17) maar aan de andere kant zou men de Indo-Europese schrijvers met die bewering veel te kort doen.

In Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba wordt de positie van het Nederlands zwakker, maar als bestuurs- en onderwijstaal staat het nog altijd vrij sterk. De kenners van de Nederlandse literatuur van deze gebieden concentreren zich op het werk van schrijvers die er geboren zijn. (18) Die wonen vandaag de dag overigens dikwijls in Nederland; ik geloof dat ze voortdurend heen en weer

vliegen. Maar naast deze "landskinderen," om een ouderwets woord te gebruiken, namen en nemen in feite ook Europeanen in de Surinaamse en Antilliaanse literatuur een aandeel.

De koloniale literatuur stamt uit een koloniale situatie, die gekenmerkt wordt door een onevenwichtige machtsverdeling. Over het algemeen zijn de laterkomers, die zelden blijvers zijn, het machtigst. Er heerst spanning tussen bevolkingsgroepen en spanning binnen bevolkingsgroepen. Er is ook sprake van ontheemding: als het erop aankomt is niemand in de kolonie werkelijk thuis. De laterkomers denken aan patria. Vroeger wierpen Nederlanders zich onder de tropenzon op hun boerenkool uit blik, nu zijn ze allemaal klant van de Wereldbezorgdienst van Zoute Drop. De blijvers, de machtelozen, voelen zich in eigen land burgers van de tweede rang. Hun taal is weinig in tel; zij kampen met identiteitsproblemen en overwegen emigratie naar het Rijke Westen. Dit alles heeft z'n weerslag in de literatuur zelf.

De koloniale literatuur functioneert in een culturele omgeving die sterk verschilt van de Nederlandse. Literaire circuits op Curaçao of aan de Universiteit van West-Kaapland verschillen van die van de Amsterdamse grachtengordel of de binnenstad van Antwerpen. Andere ideeën over literatuur hebben de overhand; er is een directere band tussen literatuur en maatschappij. De nuancering koloniale versus postkoloniale literatuur speelt, hoe ook opgevat, een belangrijke rol.

Al deze overeenkomsten vormen evenveel argumenten om de koloniale literatuur te behandelen als afzonderlijk onderwerp. De koloniale band die Helman en Daum moet scherper belicht worden: de koloniale literatuur moet als specifieke categorie herkenbaar zijn. Maar dit kan botsen met de chronologische verdeling, die om andere redenen te verkiezen is. De koloniale literatuur moet dus door de auteurs in de verschillende tijdvakken geïncorporeerd worden, liefst op overeenkomstige manier, maar met vermijding van herhalingen.

De koloniale literatuur illustreert nog een ander probleem: ook wie een verhaal over Nederlandse literatuur schrijft, kan er niet omheen dat die Nederlandse literatuur allesbehalve losstaat van literatuur in andere talen. In Zuid-Afrika heeft het Nederlands een grote historische rol gespeeld, maar in de levende literatuur van onze tijd is het alleen nog een randverschijnsel naast het Afrikaans en de andere talen die het land rijk is. Op de Nederlandse Antillen (200.000 inwoners, plus 70.000 op Aruba) kent men literatuur in vier talen: het Papiaments, het Engels, het Spaans en het Nederlands. De bekendste schrijver, Frank Martinus Arion, is volledig tweetalig Papiaments- Nederlands. In Suriname (400.000 inwoners) spreekt men tweeëntwintig talen; in meer dan tien wordt ook geschreven. Dit brengt kenners van dit gebied tot het standpunt dat er, liever dan van Nederlandse, Papiamentse of Surinaams-Chinese literatuur, gesproken kan worden van een Caribische literatuur. [\(19\)](#)

In de koloniale gebieden is het Nederlands met andere talen vergroeid, maar niet alleen daar. Het Neolatijn was ooit in Nederland de taal van een vitale literatuur. Het tegenwoordige Nederland is tweetalig: in Friesland wordt de Friese literatuur huis aan huis uitgevent. België is drietalig; vooral de contacten van het Nederlands met het Frans zijn van groot belang. Dit alles kan onmogelijk min of meer volledig in het nieuwe verhaal van de Nederlandse literatuur behandeld worden, ondanks die zeven delen.

De "oplossing" is in dit geval gevonden in het uitgangspunt dat het Nederlandstalige literaire leven het eigenlijke onderwerp is, en dat het belang van

anderstalige literatuur ligt in een functioneren (!) binnen die literaire wereld, in een wisselwerking met de Nederlandstalige literatuur. De anderstalige literatuur behoort als het ware tot de context. De wisselwerking is op zichzelf belangrijk. De vraag of de Antilliaanse literatuur in het Nederlands Nederlandse literatuur is of Caribische literatuur, is belangrijk; de literatuurgeschiedenis zal die vraag uitdrukkelijk aan de orde stellen, maar niet beantwoorden.

4. Zuid-Afrika; de Afrikaanse literatuur in de Nederlandse literatuurgeschiedenis

Hoewel hier en daar het hart een andere weg op wil, zegt het verstand dat Zuid-Afrika op dezelfde manier moet worden bekeken. Uitgangspunt blijft Nederlandstalig literair leven. Nederlandstalige literatuur over Zuid-Afrika of geschreven in Zuid-Afrika kan er dus bijhoren. Maar het Afrikaans wordt gezien als afzonderlijke taal met een eigen literatuur, waarvan dan ook alleen de wisselwerking met de Nederlandse literatuur tot het eigenlijke onderwerp hoort.

Het beroemdste voorbeeld van wisselwerking geeft Elisabeth Eybers, vanwege haar grote populariteit en haar bekroning met de P. C. Hooftprijs, maar ook door haar taal. Eybers dicht in het Afrikaans, maar haar Afrikaans is onder meer vanwege een Nederlands tintje ook Eybersiaans genoemd. De ideale lezer van haar poëzie is tweetalig Afrikaans-Nederlands, want anders ziet hij Eybers' neologismen aan voor hetzij Nederlandse insluipsels hetzij standaard-Afrikaanse wendingen, al naar gelang hijzelf Afrikaans- of Nederlandstalig is. [\(20\)](#)

Een ander voorbeeld is Breytenbach. Als frequente deelnemer aan het Rotterdamse Poetry International houdt hij een scherp record. Van zijn werken verdient (door zijn hechte band met de uitgever Van Gennep) de Nederlandse editie vaak de voorkeur boven de Engelse. Onder zijn Nederlandse bekroningen is er minstens één die sterk aanspreekt: de "Bijzondere Prijs 1982" van (N.B.) de Jan Campertstichting, ter gelegenheid van zijn vrijlating. [\(21\)](#) Gedichten over en/of voor Breytenbach zijn geschreven door een reeks belangrijke Nederlandse dichters.

Hoe pakte men dit probleem vroeger aan? Hoe behandelt men deze gevoelige kwestie in de oudere Nederlandse literatuurgeschiedenis? Niemand minder dan de dichter Gerrit Komrij geeft het antwoord: "Ooit, jongens en meisjes, heeft er een tijd bestaan dat onze literatuurgeschiedenissen eindigden met een aanhangsel Zuid-Afrika. Het moet de tijd van paardentrams en gaslantaarns zijn geweest." [\(22\)](#) Een kenner als G. J. Schutte zegt dat de literatuur van de Afrikaner aan het begin van de de twintigste eeuw "weldra in elke bloemlezing van Nederlandse literatuur was opgenomen". [\(23\)](#)

Onder de grote mannen van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving zijn er inderdaad met een bijzondere band met Zuid-Afrika. Ik doel dan niet op Jonckbloet, die voor het Afrikaans te vroeg kwam, maar wel op Kalff en Te Winkel. Kalffs zoon getuigt over zijn vader: " Een warm hart droeg hij ook de Afrikaanders toe." Kalff jr. maakt melding van een Comité van Leidse studenten dat in de jaren 1905-'12 onder zijn vaders inspiratie leergangen voor Vlaamse en Zuid-Afrikaanse studenten organiseerde en gaat verder: "hij riep ons volk toe: wij spreken van een "verzuimd Braziel" - laat ons oppassen ooit te moeten klagen over een "verzuimd Zuid-Afrika"! "[\(24\)](#) Het is duidelijk: de nationalist Kalff spreekt niet

uitsluitend in zijn literatuurgeschiedenis. Toen de in Zuid-Afrika omstreden vroegere "Superintendent van Onderwijs" van de Zuid-Afrikaanse republiek, N. Mansvelt, (25) zijn boek over de Nederlands-Zuid-Afrikaanse relaties publiceerde, hamerde Kalff in een voorwoord op de waarde van die betrekkingen. Hij deed trouwens nog iets anders: in een moderne wending wees hij de bemoeials onder zijn landgenoten op het belang van bescheidenheid, het belang van: "wat wij kunnen "doen door laten"". (26) Misschien maakte de terughoudendheid die hier spreekt ook wel, dat Kalff in zijn grote literatuurgeschiedenis compleet afzag van een behandeling van de literatuur van zijn eigen tijd. Daarmee was een bespreking van de Afrikaanse literatuur meteen van de baan. Men vindt in zijn werk slechts hier en daar een kleinigheid over Zuid-Afrika, (27) wat hem overigens kwam te staan op een vermaning in de Nieuwe Taalgids. (28)

Had Kalff dus inderdaad hart voor de Afrikaner zaak - wat we daaronder ook precies verstaan - des te meer geldt dit voor J. te Winkel. In 1896 publiceerde hij al uitvoerig over het Nederlands in Zuid-Afrika; een jaar later hield hij er op het Taal- en letterkundig congres een grote lezing over. (29) Bij het uitbreken van de Boerenoorlog schreef hij ten bate van het Rode Kruis een strijdbare brochure, waarin hij de Boeren uitriep tot "heldenvolk", zich al te optimistisch betoonde over hun krijgskansen, en hun en passant het groeiend besef toedichtte: "dat zij niet uitsluitend Afrikaanders zijn, maar Afrikaansche Hollanders". (30)

Hier komt de aap wel enigszins uit de mouw, want Te Winkels kijk op Zuid-Afrika wordt volledig bepaald door zijn verwachting van een Nederlandse toekomst. Hij hoont de voorspelling weg - ook toen al veel gehoord - dat de Afrikaners snel op het Engels zouden overgaan. Hij heeft gelijk gekregen. Maar hoewel hij ook moppert op "bekrompen Hollanders" die het Afrikaans maar een "kinderachtige brabbeltaal noemen", (31) hoewel hij daarnaast uitvoerig ingaat op wat hij de "nieuwe Zuidafrikaanse letterkunde " noemt en lof heeft voor de verhalen van Jan Lion Cachet, houdt hij toch vast aan het Nederlands als schrijftaal, zij het in aangepaste vorm. In zijn betoog hiervoor wijst hij op een belangrijke groep in de Zuid-Afrikaanse samenleving, namelijk die van de beschaafde dames.

Het Zuid-Afrikaansch kan niet behagen aan de meer ontwikkelden in Zuid-Afrika en allermint aan beschaafde vrouwen. Zij wenschen eene beschaafde taal en [...] nemen nu het Engelsch aan, evenals in Zuid-Nederland de meeste beschaafde vrouwen liever Fransch spreken, dan Vlaamsch [...] Evenals in Zuid-Nederland niet het Vlaamsch, Brabantsch of Limburgsch eene toekomst had, maar alleen het algemeen Nederlandsch der beschaafden, en alleen dat Nederlandsch daar opgewassen bleek tegen het Fransch, moet het ook in Zuid-Afrika gaan; en daarom moet het ons streven zijn, niet de partij te steunen, die het "skrijf soos jij praat" tot leuze gekozen heeft, maar de, nu nog veel grootere, partij, die zich zooveel mogelijk bij ons Nederlandsch wil aansluiten. (32)

Met diepe droefheid maakt Te Winkel dan ook gewag van de anti-Nederlandse geluiden uit de kringen van het Genootschap van Regte Afrikaners. Met treurnis citeert hij het gerijmel van Albertus Herholdt: "Di tijd is gekom, maak reg wat is krom / Di Hollans moet weg, Afrikaans is eers reg" en zelfs: "Kom vrinde, kom bij! Gooi Hollans op sij / Laat Engels maar blij". (33)

Men weet inmiddels dat Te Winkels ideeën over het Nederlands het niet gehaald hebben en dat de ontwikkeling regelrecht tegen zijn denkbeelden is ingegaan. Dit

heeft er misschien toe bijgedragen dat hij Kalffs voorbeeld volgt: ook hij ziet - omdat hij objectief wil zijn - voor zijn literatuurgeschiedenis af van bespreking van de eigentijdse literatuur, (34) en daarmee ook van de literatuur van zijn heldenvolk. Net als bij Kalff vindt men bij Te Winkel alleen incidenteel iets over Zuid-Afrika; zo kan men bij hem lezen over Jan de Marre, de achttiende-eeuwse lofdichter van de Kaap.

Over Bours G.L.N. en over Knuvelder zal ik niet uitweiden. In de inleiding van het eerste deel (eerste druk) van de G.L.N. staat dat "prof. dr. C.M. van den Heever" zal meewerken voor het Afrikaans, maar dit is blijkbaar niet gebeurd. (35) Over Knuvelder kan ik nog korter zijn. Hij zegt over het Afrikaans niets. De conclusie moet dus luiden: vijf keer niks is niks. Of met andere woorden: de grote Nederlandse literatuurgeschiedenissen besteden aan de Afrikaanse letterkunde geen aandacht.

Maar hoe komt Komrij dan aan zijn idee van die pakweg tien bladzijden over Afrikaans achterin elke literatuurgeschiedenis? Daarvoor moet hij niet bij Jonckbloet tot en met Knuvelder zijn, niet in de eredivisie van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving, maar een trapje lager, bij werken van wat minder gewicht. Daar zijn studies te vinden die aan zijn beeld beantwoorden.

De prioriteit heeft C.G.N. de Vooy, de Utrechtse hoogleraar, bekend als all round neerlandicus met sociaal gerichte denkbeelden over literatuur. Hij schreef in 1913 in Verweys tijdschrift *De Beweging* een artikel over "Afrikaner taal en poëzie", waarmee hij de hoofdredacteur direct inspireerde tot de beroemde studie waar Verwey C. Louis Leipoldt tot ware dichter, en daarmee de Afrikaanse letterkunde tot echte literatuur kroont. (36)

De Vooy had in 1908 voor het eerst zijn *Historische schets van de Nederlandsche letterkunde* uitgegeven, een wel bondig maar toch saai naslagwerk vol feitjes en feiten, met waardevolle literatuurverwijzingen voor verdere studie. "Voor schoolgebruik en hoofdakte- studie", stond erop. De formule was raak: de *Schets* bleef verkrijgbaar tot 1980, (37) en haalde tweedertig drukken. In het al genoemde jaar 1913 was het boek aan zijn zesde toe. Dit werd voor ons de belangrijkste, omdat De Vooy zijn boek bij deze gelegenheid uitbreidde met acht bladzijden over wat de "Nederlandsche letterkunde in Zuid-Afrika" heette; het verschil met de titel van zijn stuk in *De Beweging* is opvallend. De eerste steen voor een Zuid-Afrikaans bijgebouw bij de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving was gelegd.

Ook het tweede boek met een Zuid-Afrikaanse afdeling ademt de geur van het klaslokaal. De schrijver is ditmaal een minder bekende figuur, iemand die misschien wel hoogleraar had moeten worden (en dan in Nijmegen), (38) maar wie dit lot niet beschoren is. Ik bedoel H.W. Moller (1869-1940), kleurrijk strijder voor het katholieke onderwijs en voor algemene katholieke vernieuwing, "onderwijsdeskundige, politicus en publicist", (39) oprichter en eerste rector van de Katholieke Leergangen (dus stamvader van de Tilburgse universiteit), vijftien jaar kamerlid voor de Rooms-Katholieke Staatspartij, wethouder in Tilburg, onbaatzuchtig idealist met autoritaire trekken, gepromoveerd bij Te Winkel, leermeester van Knuvelder. Moller was altijd in de slag met Gerard Brom, die net als hij op Vondel was gepromoveerd. Moller schreef een literatuurgeschiedenis, (40) Brom "alleen maar" een nogal venijnig boek over de Nederlandse literatuurhistorici. (41) Maar Brom bezette de Nijmeegse leerstoel voor letterkunde en Moller niet.

In zijn omgang met literatuur kon zijn sociale geweten hem in de weg zitten. Kunst om de kunst moest hij afwijzen, vond hij. Daarom liet hij in zijn literatuurgeschiedenis de grote sterren van de moderne poëzie aanvankelijk helemaal weg, tot verontwaardiging van de critici. (42) Mollers al te morele uitgangspunt gunde de Afrikaanse auteurs liever een plaats dan dichters als Leopold, A. Roland Holst en Nijhoff.

Kort na Moller gaf ook Prinsen de Nederlandse lezer een overzicht van de Afrikaanse literatuur, bij gelegenheid van de derde druk van zijn Handboek. Prinsen was in Amsterdam opvolger van Te Winkel, in tegenstelling tot Moller dus wel hoogleraar, maar waarschijnlijk nog feller dan hij door de kritiek geattaqueerd. Menno ter Braak beschuldigt hem van geschiedvervalsing ten bate van de Tachtigers (Prinsen laat namelijk Vincent Haman, de anti-tachtigerroman van Willem Paap, in zijn literatuurgeschiedenis ongenoemd) en ridiculiseert Prinsens stijl. (43) Dit laatste wordt in het venijnige boek van Brom al te uitvoerig herhaald. Prinsen is bij Brom: "modeprofessor Prinsen" en maakt zich schuldig aan "mooischrijverij", "moderndoenerij" en "leuterpraatjes". (44) Prinsen is een creatie van de Tachtigers, zegt Brom. Ook de veel vriendelijker Baur noemt het Nieuwe Gids-esthetisme van de Tachtigers (45) onder Prinsens uitgangspunten. Deze band spreekt ook als Prinsen zelf aangeeft waarom hij de Afrikaanse literatuur gaat bespreken. Het gaat hier om: "een eigen literatuur, onder allerlei invloeden weer, ook van onze Tachtigers, maar toch met iets eigens, zeer belangwekkend". (46) Het klinkt in zijn beklemtoning van zowel de tachtiger invloed als de originaliteit recht in de leer, maar onjuist is het daarom niet.

De drie literatuurhistorici, De Vooyo, Moller en Prinsen, zijn verschillende figuren. Toch komt hun aanpak van de Afrikaanse literatuur nogal overeen. Alle drie schrijven vrij korte, sympathiserende stukken over een volksliteratuur die zich ontwikkelt en onze aandacht verdient. Moller en Prinsen slagen er overigens niet in, hun voorganger De Vooyo te overtreffen. Moller is aanvankelijk van de drie het uitvoerigst, maar zijn werk lijdt sterk aan een berucht literairhistorisch manco: hij grossiert in ongemotiveerde waardeoordelen. Prinsen houdt het wel heel erg kort; hij zwijgt bijvoorbeeld vrijwel over de Afrikaanse taal. Bij De Vooyo dijt het Afrikaanse gedeelte in de herdrukken almaar uit, ook in verhouding tot de rest van het boek. Het Afrikaanse deel krijgt steeds meer het karakter dat het hele boek heeft: dat van een naslagwerk.

Kort voor en na Tweede Wereldoorlog hebben ook twee beknopte collectieve literatuurgeschiedenissen de Afrikaanse literatuur behandeld: Dichterschap en werkelijkheid (47) en Panorama der Nederlandse letteren. (48) Bij dergelijke groepsondernemingen ligt het meer voor de hand om de Afrikaanse literatuur mee te nemen: weet de redactie van het onderwerp niets af, dan haalt men er makkelijk een kenner bij.

Van Leeuwen (Dichterschap en werkelijkheid) had hierbij geen gelukkige hand. Hij vroeg eerst G. Besselaar, de hoogleraar Afrikaans van de Universiteit van Amsterdam, maar deze ontpopt zich veel te nadrukkelijk als taalpropagandist om leesbaar te blijven. Voor de derde druk heeft de Zuid-Afrikaanse Vlaming Rob Antonissen een nieuw overzicht geschreven. Dit is zakelijker, maar gaat gebukt onder de reeksen namen en feiten waaraan men juist geen behoefte heeft bij de bespreking van een tamelijk onbekend onderwerp als het Afrikaans.

De bijdrage van M.A. Bax-Botha aan Panorama der Nederlandse letteren is beter op het publiek afgestemd. Mevrouw Bax is niet bang om een paar namen die later

misschien belangrijk zullen worden, over te slaan. Zij begrijpt ook dat voor Europese lezers een historische situering van de Afrikaanse letteren nodig is.

Met deze vijf werken ben ik lang niet volledig. De oplaag van Bastiaanses bloemlezing/literatuurgeschiedenis, met vijf bladzijden over Zuid-Afrika, is waarschijnlijk hoger dan die van Panorama der Nederlandse letteren. Ook in veel boeken en boekjes voor schoolgebruik vindt men achterin het "Afrikaanse katern". Je komt in die boekjes nog wel eens voor verrassingen te staan trouwens. Zo lossen Kelk en Meijers in hun boekje, dat uit het begin van de jaren zestig lijkt te stammen, in een handomdraai het raadsel van het ontstaan van het Afrikaans uit het Nederlands op. Het komt allemaal door: "de onmetelijke afstanden".

De kleine kinderen [...] leerden wel van hun ouders het Nederlands [...] maar deze waren de hele dag afwezig om op de velden te werken; ze konden dus niet de fouten verbeteren, die alle kinderen maken. Die kinderen werden volwassen, en bleven dezelfde "fouten" maken, die ze vervolgens aan hun eigen kinderen [enzovoort]. (49)

Ik kom terug op de motieven die de verschillende geschiedschrijvers voor de bespreking van de Afrikaanse literatuur naar voren brengen. Er zijn twee argumenten die meermalen genoemd worden: de Afrikaanse literatuur is interessant (De Vooys, Prinsen, Besselaar); de Afrikaanse literatuur is aan de onze verwant (Prinsen, Besselaar, Haantjes-Smit). Bij die vermeende verwantschap rijst de vraag, waar die gesitueerd is, anders dan in de taal; hierop gaat men niet echt in.

Besselaar voert als enige een derde argument aan: dat van de wederkerigheid. Hij zegt dat de Afrikaners veel meer aan Nederlandse literatuur doen dan wij aan de hunne en vindt hierin een grond voor zijn bijdrage. Deze observatie van Besselaar is nog altijd geldig, maar evenmin als de twee vorige voor iedereen overtuigend als argument voor behandeling van het Afrikaans in een Nederlandse literatuurgeschiedenis.

Aandacht verdient tenslotte ook nog het besluit dat Garnt Stuiveling in 1980 nam: om het Afrikaans na zesentwintig drukken in zevenenzestig jaar bij de 32ste druk van de Schets uit het boek te verwijderen. Dit besluit was overigens wel minder dramatisch dan het lijkt. Die 32ste druk was immers in het algemeen ingrijpend bekort; de literatuur na 1916 werd niet meer behandeld. Het boek veranderde dus sterk van karakter. Het heeft deze ingreep overigens niet overleefd: de 32ste druk was de laatste.

Stuiveling gaf voor het schrappen van de Afrikaanse literatuur wel een afzonderlijke toelichting: "het Afrikaans is sinds lang een afzonderlijke taal, die zich zelfstandig verder ontwikkelt; de daarin geschreven boeken vormen een belangrijke eigen letterkunde, niet een soort onderafdeling van de Nederlandse". (50) Over die afzonderlijke taal kan men met hem van mening verschillen, over de literatuur die geen onderafdeling is niet. Op de Afrikaanse literatuur werken vele invloeden in, de Nederlandse letteren zijn daarvan niet de belangrijkste.

Omgekeerd valt de Afrikaanse literatuur in Nederland voor het grootste deel buiten het literaire blikveld. De Vooys zei in 1913: "Het is opmerkelijk hoe weinig men weet of vermoedt, wat er op letterkundig gebied in Zuid-Afrika gaande is". (51) Hij zou het vandaag kunnen herhalen. (52) Men kent immers alleen datgene wat de laatste tijd is verschenen bij Nederlandse uitgevers. De Nederlandse boekhandel importeert Afrikaanse boeken bij hoge uitzondering; voor Afrikaanse uitgevers is

de Vlaams-Nederlandse markt kennelijk een moeras waar je beter ver vandaan blijft.

De Vooy, Prinsen, Moller, Besselaar, Antonissen, Bax-Botha, Van Leeuwen, Haantjes en Smit hebben allemaal geprobeerd hierin verandering te brengen. Wie een Nederlandse literatuurgeschiedenis schrijft met de bedoeling aan de canon te morrelen, kan de Afrikaanse literatuur opnemen. Maar wie van die bedoeling krachtig afziet, zal het niet doen. De auteurs van de nieuwe literatuurgeschiedenis zijn te veel literatuurhistorici om canonverandering te zien als hun metier.

Tenslotte nog een woord ter bemoediging van wie het graag anders had gezien. Sinds 1993 haalt een mooi boek over Nederlandse literatuurgeschiedenis zo veel succes dat het wordt aangeduid met een letterwoord: N.L. (53) Aan dit boek leveren meer dan honderd auteurs een of meer bijdragen, maar een stuk over Afrikaans ontbreekt. De oorzaak: geen van de negen redacteurs had eraan gedacht. Nu de bemoediging. Sinds het begin van de jaren negentig is de afstand tussen Nederland en Zuid-Afrika al zo geslonken, dat iets dergelijks niet meer denkbaar is. Ik noteer dus als vooruitgang: bij de voorbereiding van het nieuwe literairhistorische verhaal is over de Afrikaanse literatuur althans gepraat.

Voor wie dit een te schrale troost vindt: de dichter Gerrit Komrij, de samensteller van Nederlands belangrijkste reeks poëziebloemlezingen, heeft aangekondigd zijn serie uit te breiden met een deel Afrikaanse poëzie. Komrij heeft de canon in het nabije verleden al duidelijk beïnvloed. Eén Komrij heeft meer invloed dan dertig neerlandici. Wie te zijner tijd de Nederlandse literatuur van het begin van de 21ste eeuw beschrijft, zal deze bewering kunnen staven met wat hij zegt over het Afrikaans.

Universiteit Leiden

Bibliografie

Agterberg, Ries 1998. "Gaan waar de woorden gaan. Een rondleiding in het Letterkundig Museum te Den Haag" *Literatuur* 15, p. 305-309.

Bastiaanse, Frans 1927. *Overzicht van de ontwikkeling der Nederlandsche letterkunde. Met bloemlezing. Vier delen.* Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur. "Zuid-Afrika" deel 4 p. 628-633.

Baur, F. 1939. "Inleiding. De literatuur, haar historiographie en methodes." *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 1.* 's-Hertogenbosch enz.: Malmberg-Standaard.

Baur, F. (red.) 1939-'83. *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Acht delen.* 's-Hertogenbosch enz.: Malmberg-Standaard.

Bekkering, H. & A.J. Gelderblom [1997]. *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuwe literatuurgeschiedenis.* Den Haag: Sdu.

Brom, Gerard z.j. *Geschiedschrijvers van onze letterkunde.* Amsterdam: Elsevier.

De Vooy, C.G.N. 1913. "Afrikaner taal en poëzie". In: *De Beweging* 9 (4): 1-37.

De Vooy, C.G.N. & G. Stuiveling 1980. Historische schets van de Nederlandse letterkunde. 32ste druk. Groningen: Wolters-Noordhoff. (Eerste druk 1908. Afrikaanse literatuur behandeld vanaf de zesde tot en met de 31ste druk (1913-'71).)

Flaubert, Gustave 1988. Bouvard en Pécuchet, vert. Edu Borger. Amsterdam: Arbeiderspers. Tweede druk.

Francken, Eep [1995]. "De Afrikaanse literatuur in Nederland". In: Marion Hattingh en Hein Willemse (red.): Vernuwning in die Afrikaanse letterkunde, p. 369-380. Z.p.: Afrikaanse Letterkundevereniging.

Francken, Eep 1996. "Afrikaans literature in the Netherlands". In: William Z. Shetter en Inge Van der Cruysse (red.): Contemporary explorations in the culture of the low countries, p. 119-130. Lanham: University Press of America.

Francken, Eep & Peter van Zonneveld (red.) 1995. Van Oost tot West. Koloniale en post-koloniale literatuur in het Nederlands. Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Rijksuniversiteit. (Semaian 12.)

Haantjes, J. & W.A.P. Smit (red.) 1948. Panorama der Nederlandse letteren. Amsterdam: Amsterdamsche boek- en courantmaatschappij. Hierin M. A. Bax-Botha: "Het woord bevrijdt. De letterkunde in het Afrikaans." p. 497-521.

Heuvel, Pim & Freek van Wel 1989. Met eigen stem. Herkenningspunten in de letterkunde van de Nederlandse Antillen en Aruba. Assen enz.: Van Gorcum.

Jansen, Ena 1996. Afstand en verbintenis. Elisabeth Eybers in Amsterdam. Pretoria: Van Schaik.

Jonckbloet, W.J.A. 1888. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Zes delen. Vierde druk. Groningen: Wolters. Eerste druk eerste deel 1868.

Kalff, G. 1902. "Woord vooraf". In N. Mansvelt: De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika sedert de verovering van de Kaapkolonie door de Engelschen. Utrecht: Breijer.

Kalff, G. 1906-'12. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Zeven delen. Groningen: Wolters.

Kalff jr., G. 1924. "Leven van Dr. G. Kalff (1856-1923) beschreven door zijn zoon." In: G. Kalff: Westeuropeesche letterkunde deel 2, p. I-CXXXI. Groningen enz.: Wolters.

Kelk, C.J. & J.A. Meijers z.j. Geschiedenis der Nederlandse letterkunde in vogelvlucht. Den Haag: Van Goor.

Knuvelde, Gerard. 1929-'30. "Moller-hulde". In: Roeping 8, p. 53-58. Moller-nummer.

Knuvelde, G.P.M. 1964. Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde. Tweede druk. 's-Hertogenbosch: Malmberg. (Eerste druk 1954.)

Knuvelde, G.P.M. 1975-'76. Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Vier delen. Vijfde druk. 's-Hertogenbosch: Malmberg. (Eerste druk eerste deel 1948.)

Komrij, Gerrit 1998. "Trou moet blijcken". In: NRC Handelsblad 22 oktober.

K[oopmans], J. 1914. "Boekbeoordeling". In: Nieuwe Taalgids 8, p. 139-144. Over Kalffs literatuurgeschiedenis.

Literatuur 1989. 6 nr. 6, p. 317-372. Themanummer: "Levend begraven. Erflaters van de Nederlandse literatuurgeschiedenis."

Moller, H.W. 1939. Geschiedenis van de Nederlandse letterkunde. Vijfde druk. Heemstede: De Toorts. "Zuid-Afrikaanse letterkunde" p. 426-438. (Eerste druk 1927.)

Nieuwenhuys, Rob (red.) 1960. Bij het scheiden van de markt. Amsterdam: Querido.

Prinsen J. L.zn., J. 1928. Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis. Derde herziene druk 's-Gravenhage: Nijhoff. Eerste druk 1906. (Afrikaanse literatuur alleen in de derde druk.)

Rutgers, Gerrit Willem 1994. Schrijven is zilver, spreken is goud. Oratuur, auroatuur en literatuur van de Nederlandse Antillen en Aruba. Utrechts proefschrift.

Rutten, M. & J. Weisgerber 1988. Van Arm Vlaanderen tot De Voorstad Groeit; de opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946). Antwerpen: Standaard.

Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (red.) 1993. Nederlandse literatuur, een geschiedenis. Groningen: Nijhoff.

Schutte, G.J. z.j. Nederland en de Afrikaners, adhesie en aversie. Franeker: Wever.

Ter Braak, Menno 1949. "Paapse sympathieën". In: Verzameld werk. Deel 3, p. 429-441. Amsterdam: Van Oorschot.

Te Winkel, J. 1896. "Het Nederlandsch in Noord-Amerika en Zuid-Afrika." In: Vragen van den dag, populair tijdschrift, 11: 337-362; 418-442; 483-505.

Te Winkel, Jan 1897a. De Nederlandsche taal in Zuid-Afrika. Rede den 25en Augustus 1897 op het XXIVe Nederlandsch taal- en letterkundig congres te Dordrecht gehouden. z.p.: Algemeen Nederlandsch Verbond.

Te Winkel, J. 1897b. Id. met verslag van de discussie, in: Handelingen van het XXIVe Nederlandsch taal- en letterkundig congres, gehouden te Dordrecht den 23, 24, 25 en 26 Augustus 1897, p. 171-214. Dordrecht: Blussé.

Te Winkel, J. 1899. Waar het om gaat in Zuid-Afrika. Een woord tot het Nederlandsche volk. Haarlem: Bohn.

Te Winkel, J. 1927. De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Zeven

delen. Tweede druk. Haarlem: Bohn. Fotografische herdruk Utrecht enz.: HES - De Tille 1973. (Eerste druk eerste deel 1902.)

Van der Hoeven, H. 1994. "Möller, Hendrik Willem Evert". In: Biografisch woordenboek van Nederland, deel 4, p. 333-335. 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis.

Van Duinkerken, Anton 1964. Brabantse herinneringen, p. 185-207. Utrecht enz.: Het Spectrum.

Van Kempen, Michiel z.j. Surinaamse schrijvers en dichters. Amsterdam: Arbeiderspers.

Van Leeuwen, W.L.M.E. (red.) 1951. Dichterschap en werkelijkheid. Derde druk. Utrecht: De Haan. Hierin Rob Antonissen: "De Zuidafrikaanse letterkunde", p. 416-444. (Eerste druk omstreeks 1937, bevat G. Besselaar: " Afrikaanse literatuur". p. 357-370.)

Verwey, Albert 1921. "De poëzie van Zuid-Afrika (C. Louis Leipoldt)". In: Proza, deel 1, p. 95-112. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf-Querido. (Oorspronkelijk in: De Beweging 9 (1913).)

* Uitwerking van lezingen op het Neerlandistiekongres van de SAVN in Kaapstad en het ALV-Hoofkongres in Mtunzini (juli en september 1998).

[\(1\)](#) Baur 1939-'83.

[\(2\)](#) Rutten en Weisgerber 1988.

[\(3\)](#) In juli 1999 kondigde de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent de verschijning aan van een tweedelig werk, onder redactie van Ada Deprez, Walter Gobbers en Karel Wauters: Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de 19de eeuw. De redactie wil volgens de folder "alvast ten dele de leemte vullen die in Bours Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden was gelaten door het uitblijven van het aan de Vlaamse negentiende eeuw gewijde Deel VIII."

[\(4\)](#) Van Oostrom in Literatuur 1989, p. 325-328.

[\(5\)](#) Jonckbloet 1888, Te Winkel 1927, Kalff 1906-'12; Spies in Literatuur 1989, p. 333-336.

[\(6\)](#) Knuvelde 1970-'75.

[\(7\)](#) Knuvelde 1964.

[\(8\)](#) Literatuur 1989, p. 359.

[\(9\)](#) Bekkering en Gelderblom.

[\(10\)](#) Dit comité bestaat uit twee Vlaamse en twee Nederlandse bewindslieden en

vertegenwoordigt de gezamenlijke regeringen.

[\(11\)](#) Over de nieuwe tentoonstelling van het Nederlands Letterkundig Museum: "Niet de individuele schrijver staat centraal, maar de periode en de culturele context" (Agterberg, p. 305). Vergelijk Schenkeveld-Van der Dussen; Bekkering en Gelderblom.

[\(12\)](#) Flaubert, p. 463.

[\(13\)](#) Knuvelde onderscheidt in zijn gesmade vijfde deel een groepering van schrijvers "over Indonesië".

[\(14\)](#) Ik verwaarloos onder meer de Vlaamse Congo-literatuur en de literatuur betreffende Sri Lanka, West-Afrika, Nieuw-Nederland (New York) en "het verzuimd Brazilië" (de zeventiende-eeuwse modelkolonie van Johan Maurits van Nassau).

[\(15\)](#) Nieuwenhuys.

[\(16\)](#) Francken in Francken en Van Zonneveld, p. VIII.

[\(17\)](#) Kartini, Noto Soeroto, Soetan Sjahrir en Soewarsih Djojopoespito zijn de voornaamste.

[\(18\)](#) Van Kempen, p. 9; Rutgers, p. 34 en 337.

[\(19\)](#) Heuvel en Van Wel, p. 3.

[\(20\)](#) Jansen, p. 195.

[\(21\)](#) Eerder kreeg hij de Reina Prinsen Geerligts-prijs voor Zuid-Afrika (1967) en de Van der Hoogtprijs (1972).

[\(22\)](#) Komrij.

[\(23\)](#) Schutte, p. 207.

[\(24\)](#) G. Kalff jr., p. XCIV.

[\(25\)](#) Schutte, p. 139-141.

[\(26\)](#) G. Kalff 1902.

[\(27\)](#) Kalff 1906-'12, deel 7, p. 169-170, 186-187.

[\(28\)](#) "Als de Nederlandse literatuur buiten onze grenzen een plaats in onze studieboeken verdient, - en ongaarne zouden we dan ook in dit werk het degelijke overzicht van onze Zuid-Nederlandse letteren ontberen, - dan dient tevens een enkele bladzijde te worden gewijd aan de ons even na aan 't hart liggende Zuid-Afrikaners, aan wier jong opbloeiend litterair leven ook elders de welverdiende aandacht geschonken is" (Koopmans, p. 144).

[\(29\)](#) Te Winkel 1896; Te Winkel 1897a en 1897b.

[\(30\)](#) Te Winkel 1899, p. 31.

[\(31\)](#) a.w., a.p.

[\(32\)](#) Te Winkel 1897b, p. 193.

[\(33\)](#) Te Winkel 1896, p. 430.

[\(34\)](#) De eerste druk bevatte nog een zeer kritische behandeling van de tachtigers, maar Te Winkel heeft die - als te subjectief - geschrapt.

[\(35\)](#) Hopelijk kunnen Zuid-Afrikaanse collega's hier opheldering brengen.

[\(36\)](#) Verwey.

[\(37\)](#) De Vooy-Stuiveling.

[\(38\)](#) "de niet-benoeming van Moller als hoogleraar aan onze katholieke universiteit over de hele linie een fout" (Knuvelder 1929-'30, p. 55-56).

[\(39\)](#) Van der Hoeven, p. 333..

[\(40\)](#) Moller..

[\(41\)](#) Brom..

[\(42\)](#) Van Duinkerken..

[\(43\)](#) Ter Braak, p. 434-435..

[\(44\)](#) Brom, p. 162-173..

[\(45\)](#) Baur 1939, p. XCIII..

[\(46\)](#) Prinsen, p. 673..

[\(47\)](#) Van Leeuwen..

[\(48\)](#) Haantjes en Smit..

[\(49\)](#) Kelk en Meijers, p. 135..

[\(50\)](#) De Vooy-Stuiveling, p. 5..

[\(51\)](#) De Vooy, p. 36..

[\(52\)](#) Francken 1995, 1996..

[\(53\)](#) Schenkeveld-Van der Dussen..

[T.N&A](#)

[outeurs](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 1.Junie 1999

[Etienne van Heerden](#) | [Eep Francken](#) | [Louis Venter](#) | [Frederick Hale](#) | [Wium van Zyl](#) | [Dorothea van Zyl](#) | [Pieta van Beek](#)

Kosmiese ironie in Harry Mulisch se De aanslag *

- Louis Venter -

Abstract

In De aanslag, Mulisch escalates irony to the final situation which is entitled "cosmic irony" by Kierkegaard. In distinction to other forms of irony, where a comprehending discursive subject is assumed, interpretation itself is crossed by this cosmic irony. Language becomes mute, and only the languagelessness of the scream remains.

1. Inleiding: taal as beheersingsmiddel

Dit is opvallend hoeveel taalaktiwiteite - met taal in verskillende funksies - daar in die huislike toneel is waarmee De aanslag begin. Taal word hierdeur opmerklik déél van die verlede en van die geskiedenis gemaak. Anton lees in 'n verouderde uitgawe van Natuur en Techniek 'n artikel oor 'n groep Amerikaanse wetenskaplikes wat 'n tydskapsule begrawe waarin daar allerlei gebruiksvorwerpe uit 1938 versamel is en wat eers oor 5 000 jaar geopen mag word. Vader Steenwijk lees Spinoza se Ethica en Peter doen 'n vertaling uit Homeros se Ilias. Die huis waarin hulle woon dra die naam Buitenrust, soos ook die drie ander huise langs hulle met die name Welgelegen, Nooitgedacht en Rustenburg. Taal hoort in hierdie begintoneel skynbaar ongekompliceerd en instrumenteel in die aldagsbestaan van die mens. Dit informeer en maak in naamgewingsfunksie identifikasie moontlik.

Die "brave, burgerlijke" name van die vier huise refereer vir Anton na die "onbezorgder dagen" van weleer (Mulisch 1983: 7). (1) Taal dra dus ook historiese en sosiokulturele waardes. 'n Naam identifiseer dan nie net nie; dis ook 'n indeks van 'n bestaanswyse. In die geval van Rustenburg is die naam miskien selfs as literêre indeks bedoel: Rustenburg was naamlik die hofstede van die vername familie Hinlopen by wie Vondel dikwels 'n gas was (Dekker 1974: 242). In referensiële en indeksikale funksie (soos in benoemings- en informeringsfunksie) is taal 'n beheersingsmiddel, diensbaar aan die mens en die waardigheid van sy bestaan. Dat die vername name van weleer tans die name van huise is wat "eerder klein waren dan groot" (p. 7) is 'n diskrepansie wat nie by die opmerksame leser verbygaan nie.

Anton dink op 'n terloopse wyse daaraan dat sy vader hul huis graag "Eleutheria" sou wou noem, maar dan in Griekse letters geskryf. Eleusis was 'n stad in die ou Attica waar die misterieë van Demeter en Persephone gehou is, misterieë waardeur die inisiantie 'n heerlike lewe na die dood kon verkry (Brewer 1986: 390). "Eleutheria" sou dan die plek van die geseëndes / geluksaliges kon beteken. Ook hier funksioneer die naam as 'n kulturele indeks; en, omdat dit in Griekse letters geskryf moet word, as 'n ikoon van die kultuur waaruit dit kom. Ikoniese, soos referensiële en indeksikale name, is betekenisvaste, middelpuntsoekende taalttekens.

As 'n mens met begrippe soos indeks en ikoon eers Peirciaans aan die beginbladsye van *De aanslag* begin lees, soek jy ook na die begrip simbool (Peirce 1965). En inderdaad, Steenwijk verduidelik aan sy seun Peter wat die etimologie van die woord simbool is. Peter gee die Griekse dualis in die passasie wat hy vertaal deur 'n meervoud weer. Hy vertaal: "Zoals wanneer door regen en gesmolten sneeuw gezwollen rivieren [...] verenigen" in plaas van "twee rivieren [...] verenigen" (p. 21-22). Sy vader korrigeer sy vertaling en verduidelik dat die woord "symbolon" in die Griekse teks teruggaan op die gebruik om 'n klip in twee helftes te breek en een deel aan 'n bekende en die ander aan 'n vreemde persoon te gee. Kom die twee dan bymekaar en die twee helftes pas, dan weet albei presies wie die ander is. Ook Heidegger (1984: 115) praat van die simbool as "that which holds to each other". Die simbool werk as teken dus ook sekerheid in die hand; soos 'n naam identifiseer dit die draer daarvan.

Uit die bespreking hierbo blyk dat die begintoneel van *De aanslag*, hoe realisties ook al, aspekte van taalgebruik demonstreer, en dus aspekte van die relasie tussen mens en taal. Wat hier geïmpliseer word, is dat die mens sy wêreld deur taal benoem; dat hy mense en dinge deur taal identifiseer; dat hy deur taal kennis vergaar en oordra; dat hy kulturele waardes daarin bewaar. Kortom, taal is 'n beheersingsmiddel, basies aan die "humanitas" waarvan Steenwijk praat (p. 22).

2. Die onmag van taal

In die klein loods Anton 'n aanslag op die positiewe opvatting van taal soos hierbo verduidelik en op die semantiese sekerheid wat dit stig as hy spekulêr oor hul huis se naam. Buitenrust beteken naamlik vir hom nie die rus van buite-wees (met buite as bywoord) nie, maar dui (met buite as voorsetsel) op dit wat buite die rus is, dit wil sê sonder rus is. Met hierdie homoniemespeel kom 'n teenstrydige / ironiese betekenis in die woord tot stand: Buitenrust kan én rus én sonder rus beteken. Die implikasie hiervan is dat taal nie enkelduidig benoem nie. Betekenis is 'n kaleidoskoop; 'n klein verstelling aan die woordsoortlikheid van die woord bring 'n volstrek ander betekenis tot stand. In hierdie opsig is die woord nie 'n "symbolon" nie, nie "that which holds to each other" sover dit teken en betekenis betref nie.

Deur die loop van *De aanslag* gaan wat hier in die klein gebeur, veel groter en veel ernstiger (kosmiese) dimensies aanneem. In hierdie proses gaan veral die begrip skuld geïroniseer en ondergrawe word tot by die punt waar dit sy eie teenspraak bevat en nie identifiserend werk nie (vergelyk Heerze 1983, De Rover 1985, Weck 1987 en Nolte 1994). Die woord gaan dus onmagtig wees om te benoem; daar gaan demonstrasie na demonstrasie wees dat taal geen beheersingsmiddel is nie, dat dit geen denkorde of gevoelsekerheid stig nie. *De aanslag* word op hierdie wyse ook 'n aanslag op wat Derridaans die metafisika van taal genoem kan word (vergelyk Derrida 1976).

Op die moment dat Peter met sy vertaling besig is en Anton sy homoniemespeel speel, lê die aanslaggebeure nog in die storieverskiet van die roman. Wat wel gou en aangrypend gedramatiseer word, is die patetiese onmag van die mens om hom deur taal te verweer. As die Duitse soldate die huis binnestorm en eis om te weet waar Peter is, antwoord Steenwijk hulle in pragduits: "Mein ältester Sohn, aufgebracht von dem schauerhaften Ereignis, hat, ohne sich zu verabschieden, jäh die elterliche Wohnung verlassen [...]" (p. 37). Van hierdie mondvul hoor die

Duitse offisier net die "jäh". Tussen wat die spreker bedoel en wat die hoorder hoor, is daar 'n yslike ironiese gaping: Steenwijk bedoel dat sy seun onskuldig is, die offisier hoor net dat die seun plotseling weggehardloop het en dus die aandadige mag wees. Wat vaderlik en beskermend bedoel is, word op 'n bevreemdende wyse verraad. Die Steenwijks word na die vader se verduideliking terstond in hegtenis geneem om later gefusilleer te word, die huis word afgebrand en Anton van sy ouers geskei. Maak 'n enkele woordjie, verdraaid geïnterpreteer, Steenwijk skuldig aan die ramp wat sy gesin tref?

Lees 'n mens op hierdie stadium terug na die romanbegin, dan is dit moontlik om ook die onskuldige huisname in die proloog verdraaid en ironies te interpreteer. Anton se gedagte dat Buitenrust "buite die rus" beteken, kan aangevul word: die aanslaggebeure was inderdaad "nooit gedacht" in die sin van verskriklik, ondenkbaar; die plek waar dit plaasgevind het, was noodlottig "wel gelegen" - 'n stil buurt met net enkele huise, wat wegkomkans vir die aanvallers moontliker maak. Dis nie hoe die huisname bedoel is nie, maar dis wat dit kan beteken.

3. Die beeldspraak van inversie en stolling

Taal wat teen homself en die mens draai, situasies en betekenis wat omkeer, denkbeelde wat verward raak, al hierdie en ander vorme van inversie kom dikwels by Mulisch voor. By hom lees ons van die toekoms van gister; van die geskiedenis wat die mens nog voor hom het; van 'n sleutel wat in die kassie wat oopgesluit moet word, gebêre word. As inversie-beelde in 'n Mulisch-teks voorkom, lees 'n mens met verskerpte aandag, omdat sulke beelde sleutels kan wees vir die hele gedagtegang van die teks.

Die man op die aak (p. 9-10) en die verdwynende trui (p. 16) is twee sulke tipiese Mulisch-beelde. In die eerste geval sien Anton voor sy geestesoog weer die beeld van 'n man op 'n boot wat met 'n lang paal die boot vorentoe laat beweeg deur die paal aan die voorkant skuins teen die bodem te druk en dan agtertoe te loop. Vir De aanslag as herinneringsroman is hierdie paradoksale beweging beskrywend: vorentoe in die tyd beteken dat jy terug moet loop, ook vir Anton wat die oorlogsgebeure lief sou wou laat rus. Hoe hierdie terugwaartse evolusie die slot van De aanslag raak, sal hieronder (in Afdeling 5) bespreek word.

Die tweede inversie-beeld - die verdwynende trui - kan gelees word as 'n ironisering van die etimologiese betekenis van die begrip teks. 'n Teks dui letterlik op 'n weefstuk. Mev. Steenwijk sit egter nie en brei nie; sy trek 'n trui los. Wat groei, is die bol wol, namate die trui "uit de wereld verdween" (p. 16). Vir De aanslag as ontrafelingsroman is hierdie beeld meerduidelig: die raaisel van die aanslag en almal se betrokkenheid daarby gaan opgelos word (soos die blokkiesraaisel waarmee Anton in sy kop loop ook 'n oplossing vind); die samehange en verbande wat 'n logika van skuld en onskuld moet vorm, gaan egter al hoe meer losgetrek en onweselik word.

In 'n Mulisch-teks (en as ons hom kan glo ook in die Mulisch-oeuvre) hang alles met alles saam. Soms is dit 'n samehang in opposisie. So word die beeld van die verdwynende trui geopponeer deur die beeld van blywendheid in die reeds genoemde tydskapsule wat die wetenskaplikes begrawe en wat eers in die jaar 6938 oopgemaak sal word (sien Afdeling 1 hierbo). Hierdie "Brief aan ons

Nageslacht" (p. 18) is 'n hipervoorbeeld van wat Bakhtin (1982: 84) 'n chronotopos noem. In 'n chronotopiese beeld word tyd verruimtelik: "Time, as it were, thickens, takes on flesh, becomes artistically visible". Hy noem die voorbeeld van 'n Middeleeuse kasteel waar die bouwerk, die meubels en wapenrusting tyd as 't ware laat stol, sigbaar maak. Op soortgelyke wyse word in die tydskapsule allerlei gebruiksvorwerpe uit 1938 ten toon gestel as indekse van dié tyd se tegniek, kultuur en wetenskap. In 'n egte of volle chronotopos word tyd verruimtelik, maar daarteenoor word ruimtelike dinge weer met dinamiese tydswaardes gelaai: "space becomes charged and responsive to the movements of time, plot and history". Die tydskapsule se 5 000 jaar rus stel dit buite die voorstelbare beweging van "time, plot and history". Op Anton se vraag hoe lank 5 000 jaar gelede is, antwoord sy vader dan ook onsinnig: "Precies vijfduizend jaar" (p. 19). Van die volle chronotopos waarin tyd en ruimte gebalanseer word, bly hier dus net die irreële, ruimtelike aspek oor, die sigbare maar dooie museumaspek.

Lees ons van hierdie moment af weer terug na die romanbegin word 'n soortgelyke verruimteliking en irrealisering van tyd duidelik. Die chronotopiese sprokieformule "Lank, lank gelede in 'n ver, ver land" word in De aanslag eensydig verruimtelik tot "Ver, ver weg in de tweede wereldoorlog [...]"(p. 7). Hierdeur word te kenne gegee dat die oorlogsgebeure van vroeër in 'n afgeslote, gestolde ruimte tuishoort en nie meer deel van die beweging van "time, plot and history" is nie. In die chronotopiese sin van die woord word die Tweede Wêreldoorlog hierdeur onthistoriseer en onwerklik gemaak. Die ironie is natuurlik dat die verloop van De aanslag hierdie verruimtelikte en gestolde gebeurtenis opnuut weer deel maak van Anton se emosionele hede. Die dooie verlede word stap vir stap die lewende hede.

4. Kosmiese ironie

Uit die bespreking hierbo is dit duidelik dat De aanslag op vreemde en boeiende wyse deurspek is van ironieë. Verbale of retoriese ironie, situasionele ironie, ironiese inversies of geïroniseerde chronotopieë sê almal op die een of ander wyse die menslike bestaan is onseker en vol teenstrydighede. "Wie lacht niet, die de mens bezieet", vra Peter dan ook nog voor die aanslag sy Jobsvraag (p. 23). Waar die ander vorme van ironie 'n begrypende subjek veronderstel wat nie deel uitmaak van die geïroniseerde bestaanswyse nie (ironiese afstand het), word die hele lewende deur Peter se opmerking as in wese lagwekkend voorgestel. So 'n soort lag en so 'n soort ironie word kosmies genoem.

Oor kosmiese ironie sê Kierkegaard (1966: 271):

Irony in the eminent sense directs itself not against this or that particular existence but against the whole given actuality of a certain time and situation [...]. It is not this or that phenomenon but the totality of existence which it considers sub specie ironiae.

Kosmiese ironie kan 'n vertikale dimensie hê. In so 'n situasie is dit God of die gode wat onheil oor die mens berei, soos in die Jobsgeskiedenis. 'n Suggestie dat die gebeure in De aanslag in dié sin kosmies genoem kan word, word gemaak as Anton na Fake Ploeg se fiets in die straat kyk en bo hom die "ontzaglijke sterrenhemel" (p. 27) sien met Orion wat die swaard hef. In Job 9:9 word ook in verband met God se almag na Orion verwys. Nolte (1994) toon in haar uitmuntende opstel in verband

met Peter se vertaling uit die Ilias aan hoe dit die Griekse gode was wat die Trojaanse vegters aan die veg gehou het. Die skuldprobleem kry volgens haar hierdeur 'n "vertikale, kosmiese dimensie", 'n lesing wat die leser voor 'n "duiselingwekkende afgrond" plaas (Nolte 1994: 238). Want die implikasie is onontwykbaar: as God of die gode die menslike lot stuur, dan is hy of hulle die outeur(s) van die kwaad, en dus skuldig aan die wandade van die mens.

In die slottoneel van De aanslag keer die Jobsverwysing nadruklik terug as 'n banier met die woorde "Job: hier zijn ze" (p. 230) vertoon word. Anton moet dan aan sy seun verduidelik wie Job is. 'n Mens wonder wat hierdie verduideliking alles behels het en hoeveel van die kosmiese ironie van Job se situasie vir Anton duidelik geword het.

Die horisontale dimensie van kosmiese ironie is in De aanslag egter belangriker as die vertikale. Horisontaal dui hier op die menselike lewe en die "forms of life" (Wittgenstein 1988: paragrawe 19, 23 en 241) waarin die mens sy bestaan orden. 'n Lewensvorm kan gedefinieer word as

a collectively shared and culturally conditioned strategy of orientation in the world on the basis of certain presuppositions about experienced aspects of the world.

Van der Merwe 1992: 26

Die humanitas in die naam waarvan Steenwijk Spinoza en Homeros lees en presiese vertalings waardeer, is so 'n "shared and culturally conditioned strategy". Hoe die humanisme en die "language game" (Wittgenstein 1988: paragrawe 2, 8, 18-24, 33, 49, 125-127) wat daarin gespeel word as strategie ironies misluk, is hierbo ten aansien van die gesprek tussen Steenwijk en die Duitse offisier aangetoon (vergelyk Afdeling 2 hierbo).

Ook ander lewensvorme gaan in die loop van De aanslag ironies geweeg en te lig bevind word. Een van die eerste wat volg, is Truus Coster se militante patriotisme en die dichotomie ons-hulle (liefde-haat, lig-duisternis) wat dit onderlê. Volgens Truus kan die wat die vaderland lief het die teenparty haat en doodmaak, want "onze haat [is] beter dan de hunne" (p. 54). Liefde wat haat veronderstel, is egter 'n absurde etiese kontradiksie, veral in die situasie waar 'n onskuldige huisgesin moet boet vir ander se versetsdaad.

In die gesprek wat Anton vyf jaar na die oorlog met mevrou Beumer voer, word die Christelike (Rooms-Katolieke) wêreldbeskouing en die dichotomie gelowighede (redding-straf) wat dit veronderstel, maklik tot 'n absurde konsekwensie gevoer. As dit God se wil was dat die Beumers die aanslag moes oorleef, dan was dit ewenwel sy wil dat die Steenwijks moes omkom. Wat sin maak binne die raamwerk van die geloof as lewensvorm, is daarbuite op evidente manier sinloos. Selfs die naïewe mev. Beumer vind so 'n uitleg vir die ramp vreemd en onvanpas. Meneer Beumer se dwalende gedagte, skielik en sonder verband uitgespreek ("Augurken zijn net krokodillen", p. 100), is lakoniese kommentaar op die absurd geworde argument.

Maar ook die heroïek word soos die humanisme en die Christelikheid ironies ontmasker. As Anton voor die monument staan wat na die oorlog vir die buurt se slagoffers onthul is, sien hy die name van sy vader en sy moeder maar Peter s'n

ontbreek. Die "language game" van die amptenary om tot hierdie besluit te kom word soos volg ironies gerekonstrueer:

Misschien was er over gedebatteerd, in de provinciale oorlogsmonumentencommissie, of hun namen hier eigenlijk wel thuishoorden. Misschien hadden sommige ambtenaren opgemerkt, dat zij toch geen deel uitmaakten van de gijzelaars, en ook niet echt waren gefusilleerd, maar afgemaakt als beesten, - waarop de ambtenaren van de centrale commissie hadden gevraagd, of zij in dat geval geen monument verdienden, - waarop vervolgens, als concessie, de ambtenaren van de provinciale commissie hadden weten te bereiken, dat althans Peter niet werd opgenomen (p. 104).

Baie jare na die oorlog loop Anton weer sy klasmaat Fake Ploeg (jnr.) toevallig raak. In hul gesprek word die filosofie van sosiale onreg en die dichotomieë bevoorreg-onbevoorreg, ryk-arm, besitter-arbeider tot sinloosheid ontledig. Fake redeneer dat sy vader onskuldig was; dat hy gedoen het wat sy plig van hom vereis het; dat hulle - die Ploegs - die eintlike slagoffers van die oorlog was. Liefde en lojaliteit aan jou gesin word hier 'n onoortuigende taalspel.

Met so baie van die menslike denk- en ervaringsisteme reeds vernietig, kom Anton in die slottoneel weer Karin Korteweg teen. Een stukkie van die ironiese legkaart oor die aanslag moet nog sy oplossing kry: die vraag waarom Karin en haar vader die lyk van Fake Ploeg wou wegsleep, nie na die kant van die Aartse toe nie, maar na die huis van die Steenwijks.

Met Karin se verduideliking word die simboliese orde geïroniseer. Vir haar vader was dit noodsaaklik om Ploeg te gaan wegsleep, omdat hy sy versameling "hagedissen" veilig wou stel. Hierdie diere was vir hom die simbool van ewigheid en onsterflikheid (p. 248) - waardes wat binne die simboliese orde (en dis ook 'n "language game") hoog geag en dus verdedigbaar is. Die skuldvraag kry hier 'n voorfinale kinkel: was dit nie vir die "hagedissen" nie, sou Anton se broer en ouers nog geleef het. God kan skuldig wees (of die goeie en beskermende vader, of die verraaier, of die versetshelde) maar die "hagedissen" ook (en hulle is in letterlike en biologiese sin 'n lewensvorm). Skuld is op kosmies-ironiese manier allesomvattend. Daarom Anton se gedagte: "Was iedereen schuldig en onschuldig? Was de schuld onschuldig en de onschuld schuldig?" (p. 252). Die een wat vroeër met die betekenis van die naam Buitenrust gespeel het, word nou 'n veel bitterder en verwarde taalspeler.

Wat "iedereen" presies inhou, moet Anton nog leer as die heel finale stukkie ironie in sy gesprek met Karin uitgespeel word. Sy verduidelik dat hulle nie die lyk na die Aartse kon sleep nie, want daar was Joodse onderduikers gehuisves. Die altruïsme van die Aartse en die volksmoord op die Jode maak hulle almal skuldig aan die aanslag. Hier bereik kosmiese ironie 'n eindpunt: taal self word onmoontlik. Anton vlug van Karin weg en word deel van die massale skreeu van die demonstrende massa. Hierdie skreeutoneel herinner in sy omvang aan die skildery "Die skreeu" van Edvard Munch, waar 'n hele kosmos in beweging gebring word deur die angsgeroep van die menslike mond.

5. Die wêreld van as / AS

Met al wat verklaring of logika sou kon wees vernietig, loop Anton ten slotte deur die as huis toe. "[Met] een korte beweging gooit hij zijn sluike grijze haar naar achteren, zijn schoenen sloffen en het is of zij wolkjes as opwerpen, ofschoon nergens as te zien is" (p. 254). Nolte (1994: 240) interpreteer die as-gegewe positief: Anton sal miskien soos 'n feniks verrys. Neem ons egter die voorgeskiedenis van De aanslag en die nooit gepubliseerde novelle As waaruit die roman ontstaan het in ag (vergelyk hiervoor Mulisch 1997: 43-44), dan word dit duidelik dat die Anton-figuur die skrywer is wat Mulisch wou kreëer om sy roman De ontdekking van Moskou te skryf. Dit moes 'n weeskind wees, en daarom moes 'n verhaal vertel word waarin hy sy ouers verloor as hulle by 'n Duitse vergeldingsaksie tydens die Tweede Wêreldoorlog gefusilleer word. Wat verrys is dus nie 'n feniks nie, maar 'n skrywer. Op hierdie manier bly iets tog behoue uit die ravage van kosmiese ironie.

Universiteit van die Oranje-Vrystaat

Bibliografie

Bakhtin, M.M. 1982. The dialogic imagination. Austin: University of Texas Press.

Brewer, E.C. 1986. The Brewer dictionary of phrase and fable. Hartfordshire: Omega Books.

Dekker, G. 1974. Van Hooft tot Luyken. Pretoria: J. L. van Schaik.

De Rover, F.C. 1985. Over De aanslag van Harry Mulisch. Amsterdam. De Arbeiderspers.

Derrida, J. 1976. Of Grammatology. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Heerze, J. 1983. Harry Mulisch De aanslag. Apeldoorn: Van Walraven.

Heidegger, M. 1984. On the way to language. Vertaal deur Peter D. Hertz. New York: Harper and Row.

Kierkegaard, S.A. 1966. The concept of irony. Vertaal deur L.M. Capel. London: Collins.

Mulisch, H. 1983. De aanslag. Amsterdam: De Bezige Bij.

Mulisch, H. 1997. Korte oriëntatie. Maatstaf 45: 6, pp. 43-44.

Nolte, E. 1994. Veelluik. Pretoria: J. L. van Schaik.

Peirce, C.S.S. 1965. The icon, index, and symbol. In: C. Hartshorne & P. Weiss (reds.). Collected papers of Charles Sanders Peirce. The Bellknap Press of Harvard University Press.

Van der Merwe, W.L. 1992. Wittgenstein on language and experience. Acta Academica 24: 4, pp. 231-244.

Weck, J.G.M. 1987. In contact met het werk van moderne schrijvers. Deel 2. Harry

Mulisch. Almere: Versluys Uitgeverij.

Wittgenstein, L. 1988.Philosophical investigations. Vertaal deur G.E.M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell.

* Lesing gelewer tydens die Derde Internasionale Neerlandistiek-kongres, 7-11 Julie 1998, aan die Universiteit van Kaapstad.

(1) Ek haal deurgaans aan uit die 1983-uitgawe van De aanslag en gee voortaan net die bladsynommers.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 1.Junie 1999

[Etienne van Heerden](#) | [Eep Francken](#) | [Louis Venter](#) | [Frederick Hale](#) | [Wium van Zyl](#) | [Dorothea van Zyl](#) | [Pieta van Beek](#)

Voortrekker Values for Afrikaans Youth in Pieter van der Merwe Erasmus's Twee Voortrekkertjies

- Frederick Hale -

Abstract

Twee Voortrekkertjies deur Pieter van der Merwe Erasmus is gegrond op 'n goed gevestigde tradisie van denkbeeldige herstel van die Groot Trek vir Afrikaner jeug. Romans soos David Malan (1894) deur Van Oordt, De Voortrekkers, of Het Dagboek van Izak van der Merwe (1898) deur Kestell en Hofmeyr, en Fanie (1925) deur Hofmeyr het ook hiertoe bygedra. Soos die voorgenoemde werke, het hierdie boek 'n duidelike nationalistiese trant. In 'n kort voorwoord erken Erasmus die invloed van sy tydgenoot, Gustav Preller, bekende Afrikaner nasionalis. Preller se boeke het 'n groot rol in die skepping van die heldhaftige beeld van die Voortrekkers gespeel. Dieselfde tema is deur Twee Voortrekkertjies voortgesit. Erasmus beskryf die pad na volwassenheid van twee tiener seuns deur hulle driejaarlange deelname in die Groot Trek. In die gees van die Afrikaner nasionalisme van die vroeë jaare van die twintigste eeu vertel Erasmus hoe die seuns die waardes van Afrikaner eenheid, rasseopperheerskappy, dapperheid en strydbaarheid verwerf.

On the eve of the Great Trek centenary in 1938, novelists in South Africa, the United Kingdom, and the United States of America capitalised on the crescendo of publicity which that historic event was receiving. One of the ways in which they did this was to write fictional reconstructions, chiefly in English though occasionally in Afrikaans, of the Boer migration. Their literary achievements were not universally appreciated at the time, not least because some of the works in question challenged the prevailing heroic image of the Voortrekkers then current in Afrikaans circles. Subsequent generations of literary critics have generally overlooked these endeavours in historical fiction. To date, surprisingly little has been published about such novels as Eugenie de Kalb's *Far Enough*, Francis Brett Young's *They Seek a Country*, and Stuart Cloete's *Turning Wheels*, despite the many positive reviews those works received during the 1930s and the bitter, extensively publicised controversy the last-named novel engendered in South Africa in 1937 - a gap in the historiography of South African literature which prompted me to undertake my forthcoming detailed study of fictional reconstructions of the Great Trek and the disputes surrounding the publication and distribution of some of these works. Furthermore, no-one has yet published a scholarly analysis of *Twee Voortrekkertjies*, an incisive fictional treatment of the Great Trek which Pieter van der Merwe Erasmus published for Afrikaans adolescents three years before the centenary. This work receives only the sketchiest treatment in Andree-Jeanne Töttemeyer's survey of racism in Afrikaans children's literature, where not even its date of publication is given correctly (Töttemeyer 1984: 57). A consideration of this short novel is particularly enlightening to the broader study of fiction about the Boer migration, because in contrast to the

previously mentioned Anglophone novelists its author writes unabashedly from within the cultural heritage of Afrikanerdom which then perceived the Voortrekkers as a principal fount of their values, and his work vividly reflects this perspective. As such, *Twee Voortrekkertjies* offers a much different approach to the historical event it depicts. Moreover, when one considers the defensive and laudatory books of this sort that Afrikaners were then writing and reading about the Great Trek, the virulence of the attacks which many Afrikaners and particularly the Afrikaans press made on less complimentary fictional depictions of the Voortrekkers becomes more readily comprehensible. While Maria Elizabeth Rothmann's children's book of 1920, *Kinders van die Voortrek*, gained recognition from its inception and in a moderately expurgated version was reprinted under the title *Die Tweeling Trek Saam* forty years later, *Twee Voortrekkertjies* has been almost entirely overlooked.

The present article is intended as a step in the direction of filling that lacuna in South African literary and cultural history. My emphasis is on Erasmus's transparent efforts to inculcate in the minds of young readers what his generation of Afrikaners regarded as the virtues of the Voortrekkers, particularly according to the tradition of representing these pioneers as exemplary heroes to be emulated that the amateur historian Gustav Preller had begun early in the twentieth century to create and would continue to cultivate earlier in the twentieth century through such books as his biographies of Piet Retief (Preller 1912) and Andries Pretorius (Preller 1937), both of which exemplified the "great man" emphasis of conventional Afrikaans historiography, or his 1917 edition of Louis Trigardt's *Dagboek*. Only recently has the importance of Preller received appreciable scholarly attention, and there remains much paydirt in the lode of his rôle for historians of Afrikaans culture to mine (Hofmeyr 1991, Hees 1996).

Erasmus could hardly have acknowledged more explicitly his indebtedness to the well-known Preller. In his italicised one-sentence Preface, this otherwise unknown figure in Afrikaans literary history declared: "Die skrywer is baie dank verskuldig aan die twee welbekende werke van Gustav Preller: "Piet Retief" en "Voortrekkermense" (al die dele)."

To understand the context in which Erasmus penned his moralistic historical Bildungsroman, it should be emphasised at the outset that during the economically depressed mid-1930s many older Afrikaners were alarmed at what they perceived as a decline in the moral standards of the younger generation, especially those of Afrikaners who had left their agrarian milieu and been attracted by promises of employment to rapidly industrialising urban areas. Generally overlooked in retrospective considerations of the public rhetoric that accompanied the centenary of the Great Trek were the many jeremiads that prominent Afrikaners issued about this matter. They are particularly enlightening with regard to attitudes towards the alleged shortcomings of the youth of that day and illuminate the cultural context in which Erasmus was writing.

One typical alarmist was Mev. E.C. Louw, who in 1937 was the Deputy Commandant of the recently organised Voortrekker Movement. In a lament-filled speech delivered on Dingaan's Day, 16 December 1937, at Wonderboom on the north side of Pretoria, she juxtaposed current behaviour with the ideals of the past. "Although to-day we are a bigger nation, I feel that we are far short of the ideals and beliefs of our ancestors", averred Louw. She believed that emulating the Voortrekkers would be a giant step in the direction of restoring lofty ideals. "The main reason is that to-day our people are sinking so rapidly that it seems as if it is too late to save them, because the deterioration is so deeply rooted in our youth".

On the distaff side, Louw perceived alarming parallels between the practices of Afrikaans girls and indigenous women: "In the Eastern Province, the native woman smears her face with red clay and smokes a pipe while she works in the field with her baby on her back. Have you noticed how our Afrikaans daughters smear their faces with cosmetics and also smoke?" These customs, Louw insisted, were "not at all like the daughters of the Voortrekkers". Extending her list of accusations, she found it disturbing that Afrikaans girls were wearing shorts, a practice which she believed reduced their esteem not only in the eyes of male Afrikaners but, more seriously, cost them the respect of the "natives". Louw did not explain the basis of this last comparison. Male Afrikaners did not fare any better in her speech. "They play with strong alcoholic drink until there is (in small dorps, as well as the towns) incredible drunkenness", Louw complained. This degeneracy was further reducing their chances of successfully navigating the already constricted straits of the South African economy: "Mining employees say that they can recognise the Afrikaans youth easily because of his slovenly appearance. They seek employment in open-neck shirts, unshaven, wearing crumpled suits, dirty hands and shoes, and with a lighted cigarette dangling from their lips or hands. These youths include not only the uneducated but also university graduates". Louw admitted that her remarks might offend part of her audience but nevertheless stated that she could catalogue "many other evils" which were eroding the moral foundation of Afrikanerdom. "The best advice is to return to the guidance that assisted the Voortrekkers", she concluded. [\(1\)](#)

Louw's was by no means a solitary voice on the urbanising Afrikaner front at that time. In Durban, S.T. van der Walt, a Dutch Reformed minister, echoed an unmistakably similar lamentation at a Dingaan's Day celebration in Congella Park. He criticised girls who walked about wearing trousers and smoking cigarettes, asserting that by doing so they removed themselves from the circle of authentic Afrikanerdom. Turning his attention to the sphere of education, this distressed divine complained of a surfeit of "public school" atmosphere in the instructional institutions of South Africa and accused many teachers of being imbued with it. This, he believed, limited their freedom to educate children in the spirit of Afrikanerdom. The ongoing intrusion of English civilisation also jeopardised the cultural identity which had been familiar to Afrikaners. Particularly in the erstwhile British colony of Natal, Van der Walt had found that "too often in Afrikaans homes only English newspapers and periodicals were to be found, and the chief interest was in the cartoons and sporting news. This should not be when there were Afrikaans newspapers and periodicals available". He deplored the lack of unity in the political world, as well. "Even our politics lack the true Afrikaner spirit, and because of this we find Afrikaner divided against Afrikaner." [\(2\)](#)

The plot and narrative technique of *Twee Voortrekkertjies* are appropriately uncomplicated for adolescent readers. In brief, this novel is a fictionalised history of the Great Trek which introduces that migration by focussing on the participation of two youths in it. They interact with many of the lionised champions of Afrikaans history and, mirabile dictu, are at or near the centre of action in nearly every major event of that pivotal epoch in the saga of the Afrikaners. The text spans 151 pages and is divided into sixteen chapters of varying length. Erasmus employs a conventional omniscient narrator to relate how two fifteen-year-old cousins from a farm near Paarl, Koos and Gert Steyn, embark with their uncle, Piet Steyn, on the Great Trek in 1835 and during the next three years follow it to Natal before returning to their home in the Cape. Initially joining Hendrik Potgieter's trek, they subsequently become part of that which Piet Retief leads into Natal. This change allows Erasmus to include such key elements as the massacre of Retief and his

delegation at Dingaan's kraal and the Battle of Blood River, both of which were by the 1930s deeply entrenched in the collective memory of Afrikaners as fundamental to their understanding of their ethnic history and the supposed hand of God in it. Through their participation in the Great Trek, Koos and Gert Steyn evolve from typical agrarian youths into young men who gradually acquire and evince fundamental traits which Preller and other creators of the Afrikaans historiography of the migration had emphasised as essentials of Voortrekker masculinity.

Erasmus establishes in the almost exclusively male cast of Twee Voortrekkertjies several heroic models for the Steyns to emulate. Potgieter, for example, evinces qualities of leadership and compassion. His wagon, of course, is at the head of the train (p. 32), and it is he who demands that his followers close ranks and circle their wagons at night as a key element in their defensive strategy (p. 43). The generally adversarial relationship between Potgieter and indigenous Africans is thus indicated, yet Erasmus also portrays this prominent Voortrekker as sympathetic to Chief Makwana and his Bataung subjects and, upon realising that some of them are malnourished, gives them foodstuffs (pp. 52-53).

Sarel Cilliers, Potgieter's counterpart whose Christian piety emerges in the historiography of the Great Trek, adds corresponding dimensions to the model heroic type in Twee Voortrekkertjies. At an early stage he begins to call the trekkers together for divine worship (p. 31), although Erasmus does not develop the religious life of the general migration to any noteworthy degree, and explicit Christianity is largely absent from most of the narrative. Much later in the narrative, however, this leader resurfaces to play a key rôle in prompting divine intervention in the history of die volk. Before the Battle of Blood River, "Onder leiding van die voorbeeldige en godvrugtige Sarel Cilliers het die hele kommando 'n plegtige belofte afgelê: as God hulle die oorwinning skenk, sou hulle 'n kerk bou en die dag van die oorwinning as 'n dankdag en 'n Sabbat vier tot in die verste nageslagte" (p. 140).

As in Preller's biography of him, Piet Retief is depicted in Twee Voortrekkertjies as an appealing, congenial leader who inspires others to follow him. The youthful protagonists quickly perceive these and other positive traits in Retief: "Koos en Gert het sommer dadelik van die vriendelike man gehou en graag vir hom iets gedoen" (p. 73). A gifted if naïvely innocent negotiator, Retief deals with apparent effectiveness with both the Zulu leadership north of the Tugela River and the British colonists in Port Natal (pp. 74-75). This renowned Voortrekker is cordial and just to blacks as well as whites; Erasmus relates how he assisted Dingaan by compelling a Basuto chief to return cattle stolen from the Zulus (pp. 82, 90).

Andries Pretorius embodies decidedly more militant attributes. After the trekkers receive the devastating news of the massacre of Piet Retief and his delegation at Dingaan's royal kraal, they are emotionally fortified by the news "dat Andries Pretorius wat bekend was vir sy dapperheid, met 'n kommando uit die Kolonie sou kom om vir goed 'n end te maak aan die moordlustige Dingaan se mag" (p. 129). When this far-ranging Voortrekker leader is chosen Kommandant-generaal to succeed the late Gert Maritz, an uncle of Koos and Gert Steyn assures them on the basis of Pretorius's physiognomy of his timely appropriateness and ability to assure the security of the threatened migrants: "Ek hou baie van die man se gesig", he declares. "'n Mens kan sien dat hy 'n man van die daad is en ek dink hy is net die soort leier wat die mense hier nodig het" (p. 139).

Even Paul Kruger, the future president of the South African Republic who in 1835

embarked on the Great Trek as a ten-year-old, makes an appearance, albeit a cameo one, in *Twee Voortrekkertjies* as a juvenile to whom young readers can relate. Erasmus identifies him imprecisely as "dieselfde Paul Kruger wat later president van Transvaal geword het". This youthful trekker impresses his elders with signs of his subsequent strength as a leader: "Later het hulle uitgevind dat hy besonder sterk was vir sy ouderdom en dat hulle goed moes skiet om vir hom kers vas te hou" (p. 30). In the eighth chapter, young Kruger is said to have had "'n leeu op sy kerfstok" (p. 69).

Under the leadership of redoubtable men like Retief and Potgieter, the Voortrekkers in general emerge distinctly as virtuous if imperfect people who cope well with exceptionally trying circumstances that have been inflicted on them. At no point does the characterisation of them contradict the heroic image of them which then prevailed in Afrikaans historiography. In the century-long debate about the motives of the Voortrekkers for leaving the Cape, Erasmus comes down vaguely on the side of victimisation, although he may have done so unwittingly, that is without cognizance of the rhetorical disputes involved. Indeed, one finds scant discussion of the motives for the migration in *Twee Voortrekkertjies*. For the most part, this is limited to a few transparently didactic paragraphs in the first chapter in which two generations of Steyns chat about conditions in the Eastern Cape. Echoing in greatly telescoped form well-worn lines from conventional Afrikaans historiography, Oom Piet laments that the Xhosa were raiding farms there and had already killed approximately fifty settlers in the process, and that the colonial government was unable to protect its subjects from such assaults. "Ons lewens is so onseker, dat 'n hele klomp van ons boere maar besluit het om ons waens op te pak en weg te trek" (pp. 4-5). The rectitude and magnitude of their reasons for doing so are underscored by the fact that, as Koos and Gert discover at the outset, some of the trekkers are leaving vast agricultural holdings behind (p. 26).

Erasmus only infrequently highlights the down-to-earth humanity of the Voortrekkers, calling attention to traits that underscore traits that are common denominators in the human race, regardless of historical circumstances. As 1835 yields to 1836, for instance, the party of migrants celebrate by playing games and discharging firearms when the clock strikes twelve (p. 31). Far more space Erasmus devotes to describing group characteristics that directly help them cope with life in the wilderness. They are particularly innovative in building willow rafts for crossing the Great River, for example, and devising a way of pulling them across its current with ropes (pp. 38-40). Less tangibly, the Voortrekkers appreciate the necessity of maintaining their internal solidarity in the face of real or perceived dangers from indigenous Africans into whose territory they are making incursions (p. 43).

Far more prominently underscored in *Twee Voortrekkertjies* are such manly traits as horsemanship, marksmanship, and fighting ability. Erasmus treads well-worn paths in informing young readers that the Voortrekkers were talented riders and dauntless warriors in armed conflicts with black Africans. Long before the Battle of Blood River, the male Voortrekkers are depicted holding off much larger numbers of indigenes who attack their wagons only to be mowed down in droves (pp. 60-61). Moreover, these pioneers kill Africans and burn their villages without apparent compunction (p. 71). Nor do the Voortrekkers ever evince any reluctance to engage in or fear of armed conflict (pp. 112, 124ff, 146ff). When not shooting blacks, the men reveal their strength in the arduous task of crossing the Drakensberg with their wagons (pp. 84-88) or otherwise quietly demonstrating the perseverance to continue their trek. Though faced with seemingly insurmountable obstacles, the

vast majority continue their journey month after month, year after year, until they reach Natal or the Transvaal. Only a few abandon the trek and return to the Cape. In one of his few references to the distaff side of the Voortrekker population, Erasmus credits the women with having at least equal backbone as the men: "Gelukkig het die meeste mense moed gehou, veral die vrouens. Hulle het besluit om in Natal te bly en 'n paar man Kolonie-toe af te vaardig om daar hulp te gaan soek" (pp. 127-128).

By contrast, the overarching description of black Africans is correspondingly negative, corresponding to what Töttemeyer argued cogently was the prevailing image in Afrikaans children's literature generally for many decades. "There are a host of examples where blacks are depicted as savages, where they go about naked, eat raw meat, and other gruesome objects, commit atrocities when in a stupor, and have savage appetites etc.", she generalised (Töttemeyer 1984: 57). One gains the impression from reading Erasmus's book that indigenous Africans are almost exclusively adult male warriors who never engage in activities other than stealing livestock and preparing for and waging war. In other words, Africans are not normal human beings but merely violent negative referents or foils to European settlers. This is established early on in Erasmus's narrative. Through the voice of Oom Piet, readers hear before the Great Trek begins that the Xhosa are "barbare" who have murdered settlers and burnt their houses (p. 4-5). This characterisation sets the tone for much of what is subsequently related about the indigenous population from the Cape across what would become the Orange Free State into Natal. Koos and Gert are urged before their departure to practise shooting their rifles in order to save their lives from the "Kaffers" (p. 15). Such nomenclature, common in Afrikaans writing during the 1930s, occurs repeatedly in *Twee Voortrekkertjies*. The indigenes are "barbare" in several chapters (for example pp. 43, 60, 140, 147) or "Kaffers" (for example 31, 50, 142, 144). Whereas the Voortrekkers are almost inevitably depicted as being on the defensive, the blacks on whose territory they are encroaching are portrayed as attackers of the most gruesome sort. Stefanus Erasmus, a cousin of Oom Piet, arrives shortly after the latter has led a service of worship to tell a tale of unmitigated woe while he and one of his three sons had gone elephant hunting beyond the Vaal River: "Terwyl ek en hierdie seun nou die dag 'n hele ent van die waens af was, val die Matabeles my ander kinders en die kleurlinge aan, en vermoor hulle almal. Toe ons by die waens kom, het net die lyke daar gelê" (p. 58).

This image is reinforced when Piet Retief and his delegation (including, of course, the young Steyns) make their initial visit to Dingaan's royal kraal. The massive army there encompasses approximately 20 000 men, a magnitude that underscores the martial nature of the Zulus (p. 79). Erasmus adorns them with signs of their barbarity and exotic otherness. The following morning the visiting Voortrekkers witness a spectacle whose only purpose in *Twee Voortrekkertjies* is to underscore the militant essence of the Zulus:

En met oop monde het ons maats sit en kyk na die oorlogsdanse van tweeduisend jong Zoeloes. Ry agter ry dans die soldate vorentoe en agtertoe, vorentoe en agtertoe. Met dik knopkieries hou hul tyd op hul skildvelle. Die lawaai is verskriklik. En asof die nog nie hard genoeg is nie, gee die dansende soldate lang huilskreë. Dan spring hulle in die lug op, dan tree hulle vorentoe, dan agtertoe, en al die tyd bewe die vetgesmeerde lyf van elke Zoeloe asof hy kouekoors het (pp. 79-80).

The Steyn youths notice that Dingaan himself, seated in the centre of his residence

before his captains and counsellors, is an exotic character immeasurably different from themselves and other Boers with whom they are familiar: "Koos en Gert se oë bly strak op die gevreesde Zoeloekoning met sy vet, dik lyf en groot maag. Hy is gekleed in 'n lang gestreepte kleet, wat lyk soos 'n toga. Sy oë kon hulle nie sien nie, want 'n sluier van fyn rooi toutjies het daaroor gehang" (p. 81).

The last few chapters are preoccupied with the murder of Retief and his party as well as other armed conflicts between the Voortrekkers and "die vyand", that is the Zulus, who are described as "moordlustige Zoeloes" (p. 110) and "bloeddorstige wreeddaards" (p. 124). True to deeply entrenched convention in Afrikaans popular writing, Erasmus dwells on atrocities committed in attacks on wagon trains. In one such scene, Koos and Gert view the charred remains of a wagon: "By die voorwiel van die wa lê 'n kindjie en in die wa . . . Maar ons sal liewers Koos en Gert se voorbeeld volg en anderpad kyk. Die verbryselde kop van die kindjie en die bloed wat uit die wa tap, is genoeg om ons maats te laat beseef hoe wreed die mense in hulle slaap vermoor is" (p. 113). From start to finish, *Twee Voortrekkertjies* contrasts the heroic virtues of the Voortrekkers with the treachery of the Zulus and other Africans.

The maturation of the young Steyns takes place before the backdrop of this pervasive ethno-moral dualism. Erasmus leads readers up a crescendo of personal growth into the attainment of manhood. At the starting point Gert and Koos evince typically adolescent interests in swimming and horses. Yet even these pursuits, as we shall see, stand them in good stead as young Voortrekkers. With even less subtlety, Erasmus launches them on a path that eventually winds towards skilled riflanship, a cardinal Voortrekker virtue. Before they embark on the trek, Jan Steyn, the father of Koos and stepfather of Gert, takes them to a firearms shop in Cape Town and equips them with small rifles in a didactic passage clearly also intended to acquaint readers in the 1930s with the kind of ammunition their Voortrekker forebears had used a century earlier (pp. 11-12). The youths subsequently learn how to load powder and practise using their weapons, initially with little success in hitting targets. Oom Piet Steyn links the need for improved marksmanship and faster reloading with the threat of ethnic attack: "' Ja," sê hy, as hy hul verbaasheid merk, "as 'n mens 'n paar keer deur Kaffers in 'n hoekie vasgedryf word, soos ek dit al ondervind het, leer jy vinnig laai, want jou lewe hang daarvan af'" (p. 15). Erasmus could not have been much more explicit in hinting at the conflicts the two lads would encounter with indigenous Africans.

The Steyn youths' initial responsibilities on the trek, however, are anything but martial. Along the banks of the Sonderend River, they take their turn standing nocturnal watch over the accompanying livestock (p. 20). After the Potgieter party enters what would become the Orange Free State, this duty becomes more demanding because lions succeed in killing some of the cattle. This initial threat to the security of the Voortrekkers launches Koos and Gert on a path of increasing stature amongst their peers. Erasmus unambiguously informs readers how the axiological hierarchy of nineteenth-century Afrikanerdom affected the young protagonists and juxtaposes the values of that era with those of South Africa in the 1930s: "In ons dae is die een wat uitblink in voetbal of atletiek 'n held onder die seuns. In Gert en Koos se dae was die knapste skut of die beste ruiter die een na wie almal opgesien het" (p. 46). The Steyns excel in precisely these prized areas and inevitably reap the respect of their peers: "Daarby was die twee altyd so opgeruimd en vrolik dat daar aand vir aand 'n hele klomp seuns by oom Piet se wa vergader het" (p. 46).

Their stars continue to ascend in the firmament of Afrikaner manhood as the trek continues. Gert and Koos assume increased responsibility and demonstrate their prowess as fully fledged members of the community when, mounted on their horses, they swim with a rope across the Great River, the critical first step in the construction of an arrangement for towing rafts across that bridgeless body of water. Their valour and strength in completing this task earn both them and their mounts a word of praise from Hendrik Potgieter: "Baie dankie, seuns, jul het julle fluks gedra. Julle moet daardie twee perdjies van julle goed oppas; hulle kan nog vir julle baie beteken" (pp. 39-41). This evolution of the previously mentioned adolescent interests into skills that proved essential on the Great Trek is too obvious to require external comment.

The youths hone their talents with their rifles and become adept hunters, thereby earning the gratitude of both other Voortrekkers and, curiously enough, certain indigenous Africans. Initially they turn their guns on four-legged prey. Gert, for instance, kills a hyena that threatens Koos (p. 49). Before entering Natal, they take on bigger game in the form of a lion that has been imperilling Baralongs. These tribal people, who are in conflict with the Matabele, acknowledge their appreciation with gifts of pumpkins and grains delivered to the wagon train (p. 71). Meanwhile, underscoring the mixed quality of relations between indigenous peoples and the Voortrekkers, a posse of the latter pursue Matabele near Thaba Nchu and successfully recover more than 6 000 stolen cattle. In the process, the redoubtable trekkers burn the Matabele kraal (p. 71) in an episode which serves as a presumably unintentional precursor of the Zulu burning of a wagon train later in the narrative. This account also underscores Erasmus's perception of the moral inequality of native peoples in southern Africa, with members of the Nguni tribes inevitably depicted as villains at odds with the Voortrekkers while those from other tribes are much more sympathetically limned as relatively innocent indigenes who do not resist the proliferation of Boer civilisation throughout much of the region.

By this point, the Steyn youths have become enmeshed in the inevitable and increasingly clash of races on which much of the myth of Voortrekker heroism had been constructed. When thousands of Matabele "barbare" storm their wagon train, Koos and Gert participate fully in the carnage of mowing them down with firearms. The nonchalant manner in which Erasmus describes their composed demeanour under fire illustrates how far these young men have progressed in their acceptance of violence for the defence of their community, particularly each other:

Hier vlak voor ons maats gooi 'n naturel sy skild op die dorings om daarop te trap en bo-op die watent te klim. Toe hy sy voet op die skild sit, gee Koos hom 'n koeël. 'n Ander trap weer op die lyk van die een wat op die skild geval het, maar voor hy aan die wa kan raak, skiet Gert hom, sodat hy bo-op die ander een val (p. 61).

The lack of a loaded rifle does not preclude heroic behaviour:

Net links van Gert is 'n Matabele besig om tussen die takke onder die wa in te kruip. Gert se geweer is nog nie gelaai en die naturel se kop kom al deuskant uit. Ons maat gryp die geweer aan die loop en slaan met die kolf so hard op die swarte se harspan dat hy net daar bly lê (p. 61).

Never does either of the young Steyns evince any remorse after taking human life. One gains the impression from reading Twee Voortrekkertjies that doing so is not

essentially different from, but entirely on a continuum with shooting animals. Both kinds of killing are fully accepted as necessary aspects of pioneer life. Both, moreover, are part and parcel of the Steyns' maturing into manhood. Indeed, Erasmus emphasises with unmistakable signs of maturation and growth the two youths' coming of age while on the Great Trek. After crossing the Drakensberg into Natal and accompanying Piet Retief to Dingaan's royal kraal, physical changes are evident in them: "In die twee jaar van veldlewe en oefening het hulle so vinnig opgeskiet en so fris geword, dat 'n mens nie sou sê hulle was nog maar sewentien nie" (p. 91).

The zenith of the Steyns' maturation, like that of the heroic Voortrekker saga in the Preller tradition, comes in the victory over the Zulus at Blood River in December 1838, three years after Koos and Gert embark on the Great Trek. Erasmus introduces readers to the pivotal religious factor in the subsequent rhetorical tradition stemming from this bloody conflagration:

Onder leiding van die voorbeeldige en godvrugtige Sarel Cilliers het die hele kommando 'n plegtige belofte afgelê: as God hulle die oorwinning skenk, sou hulle 'n kerk bou en die dag van die oorwinning as 'n dankdag en 'n Sabbat vier tot in die verste nageslagte (p. 140).

Erasmus reaches the graphic extreme of his descriptive power in recounting the battle itself. He seeks to cement the date in the minds of his readers: "Sondag, 16 Desember 1838. Nooit sal Koos en Gert daardie dag en datum vergeet nie!" (p. 145). Erasmus contrasts the heroism of the Voortrekkers with the cowardice of their Zulu foes. The former taunt the Zulus to fight in a scene that underscores the brutality of previous assaults on their wagons: "Julle het nou met mans te doen. Hier is nie slapende vrouens en kinders wat weer deur julle vermoor kan word nie!" (p. 146). Erasmus's Zulus are an inept lot on the field of battle, even though some of them are armed with rifles: "Gelukkig word niemand deur die asgaaie getref nie; hulle val te ver agter die waens. En die barbare is te onhandig met die witman se wapen om 'n raakskoot te skiet" (p. 147). In the horrific mayhem Koos and Gert again prove their martial skills as wave after wave of Zulus attack, although Erasmus cannot attribute much of the ultimate Voortrekker victory to the two youths: "Hulle kon maar net laai en aftrek, laai en aftrek, want net so vinnig as die voorstes platgeskiet word, kom daar ander van agter af om die plek op te vul" (p. 145). On horseback, the Steyns observe the watery demise of many of their foes in a scene that smacks of the hunting of animals: "In hul doodsang spring honderde Zoeloes in die water, waar hulle van twee kante af doodgeskiet word. Net soos een sy kop bo die water uitsteek om na sy asem te hyg, kry hy 'n koeël. Die riviértjie is naderhand rooi van die bloed" (p. 148).

In the final chapter, Erasmus highlights the transmission of certain matters of great political import to the young Boer generation. A few days after the Battle of Blood River, Koos and Gert accompany a party of Voortrekkers to the devastated site of Dingaan's royal kraal, where the Piet Retief party, including Oom Piet Steyn, had been murdered. They find the brutalised remains of their uncle: "Om die bene sit nog stukke rourieme waarmee die Zoeloes hom vasgemaak het, voordat hulle hom teen die koppie uitgesleep het om hom daar met kieries en klippe te vermoor" (p. 149). The final impression of interracial relations in Twee Voortrekkertjies, in other words, is one of Zulu atrocities in a sight that lives on in the minds of younger Boers. The claims of justification in the dispossession of Zulu land, moreover, also have their defence in Erasmus's concluding chapter. When Voortrekkers search Piet Retief's corpse at the royal kraal, they find in his pocket the deed of cession he

received from Dingaan. The implication of this is unambiguous: "Andries Pretorius neem die dokument, vou dit op en steek dit in sy sak. Hier het hy nou bewys, swart op wit, dat Natal aan die Voortrekkers behoort" (p. 150). After witnessing these events, Koos and Gert return to the Cape in April 1839.

The uncritical vaunting of Afrikaners in *Twee Voortrekkertjies* stands out in even bolder relief when juxtaposed with the qualified praise which Francis Carey Slater (1876-1958) gave the Voortrekkers in his epic poem of 1938, *The Trek*. On the eve of the Great Trek centenary, this Anglophone poet and son of the Eastern Cape whose genealogical roots went back to the 1820 Settlers lauded the Boer migrants in his Preface as "heroes" and generalised that "in their courage, endurance, and self-sacrifice they touched the sublime" (p. v). Parts of *The Trek* are unabashedly elegiac. Typical are these lines:

These sons and daughters of the wide Karroo
 Built and wrought far better than they knew:
 And we, South Africans, who are the heirs
 To all they struggled for in bygone years,
 Are we, my brothers, worthy to inherit
 Their splendid legacies? What of the spirit
 Of those great pioneers do we possess?
 Have we their courage and their steadfastness? (p. 152)

Yet with equal aplomb Slater could temper his praise by characterising the Voortrekkers as an obdurate, ethnocentric, and narrow-minded volk. He described the ox wagons of the Great Trek as

Cradles that rocked the Children of the Veld
 Into a nation stubborn strong and hard,
 Narrow, suspicious, slow to give regard
 To the rights and views of those of other race . . . (p. 3)

He called particular attention to the disputatiousness of many Voortrekkers and how their lack of unity en route to the Transvaal and Natal imperilled the success of the venture. Slater perceived similar attributes amongst the Afrikaners of his own day (pp. 65-66, 82, 95, 129-130). The Voortrekkers of old, he wrote, fought

Fiercely, the fight, in which no foes are slain,
 The war of politics, the bliss and bane
 Of Afrikaner-folk - who, to this day,
 Quarrel and wrangle in the same sad way (p. 84).

Erasmus's reconstruction of the Voortrekkers, however, allows no such qualifying contours, and he does not find it necessary to explain what Koos and Gert believe about the impressions they have gained of relations between Boers and Zulus during their years on the Great Trek. From start to finish, the text of *Twee Voortrekkertjies* is an unvarnished effort to instill in the minds of young Afrikaners values then prevalent in the Union of South Africa and many other societies of inter alia militancy, unflinching certitude, ethnic loyalty and cohesiveness, racial supremacy, and ethno-political domination during an unsettling era when many Afrikaners feared the eclipse of their hegemony in this land and invoked the dynamic legacy of their Voortrekker forebears in efforts to maintain the status and moral standards whose existence seemed precarious in a rapidly modernising world.

University of Stellenbosch

Bibliografie

Cloete, Stuart. 1937. Turning Wheels. London: Collins.

De Kalb, Eugenie. 1935. Far Enough. London: Heinemann.

Erasmus, Pieter van der Merwe. 1935. Twee Voortrekkertjies. Kaapstad: Nasionale Pers.

Hees, Edwin. 1996. "The Voortrekkers on Film: From Preller to Pornography". Critical Arts 10 (1), 1-22.

Hofmeyr, Isabel. 1966. Popularising History: The Case of Gustav Preller. In: Stephen Clingman (ed.). 1991. Regions and Repertoires: Topics in South African Politics and Culture, 60-83. Braamfontein: Ravan Press.

Preller, Gustav S. 1912. Piet Retief. Pretoria: Volkstem Drukkerij.

Preller, Gustav S. 1917. Dagboek van Louis Trigardt (1836-1838). Bloemfontein: "Het Volksblad" -Drukkerij.

Preller, Gustav S. 1937. Andries Pretorius. Johannesburg: Die Afrikaanse pers.

Rothmann, M.E. 1920. Kinders van die Voortrek. Bloemfontein: De Nasionale Pers Beperkt.

Slater, Francis Carey. 1938. The Trek. London: Macmillan & Co. Ltd.

Tötemeyer, Andree-Jeanne. 1984. The Racial Element in Afrikaans Children's and Youth Literature. D. Phil. proefskrif, Universiteit van Stellenbosch.

[\(1\)](#) "Girls Smoke and Wear Shorts: Boys Slovenly", Rand Daily Mail (Johannesburg), 17 December 1937, p. 17.

[\(2\)](#) "True Afrikaner Spirit Lacking", Rand Daily Mail, 17 December 1937, p. 17.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 1. Junie 1999

Leipoldt, "Oom Gert vertel" en Multatuli

- Wium van Zyl -

Abstract

After its publication in 1911 the dramatic monologue "Oom Gert vertel" by C. Louis Leipoldt became the subject of more than one literary debate on its interpretation and other questions. In 1913, in a letter to Albert Verwey, Dutch poet and literary critic, Leipoldt mentioned that he used the poem "Golgotha" by the 19th-century Dutch author Multatuli as yardstick for his own poem. Although the Dutch critic J.L. Prinsen had already mentioned a relationship between these poems in 1928, Leipoldt's letter to Verwey remained unknown to Afrikaans critics until it was brought to their attention by J.D.F. van Halsema in 1992. This article scrutinizes the relationship between these two poems and presents another proposal for the interpretation of "Oom Gert vertel".

"Oom Gert vertel" is (op die "Opdrag" in die bundel na) die openingsgedig van Leipoldt se debuutbundel Oom Gert vertel en ander gedigte wat in 1911 verskyn het. Dit is uiteraard 'n groot prestasie van die digter om sy hele oeuvre te open met wat uiteindelik een van die klassieke gedigte in Afrikaans sou word. 'n Mens kan ook in gedagte hou dat hy hiermee in werklikheid deelneem aan die debuut van die ernstiger Afrikaanse letterkunde, die bewys dat Afrikaans wel draer kan wees van hoër gedagtegoed. Beide Eugène Marais se "Winternag" en Jan F.E. Celliers se "Die vlakke" het immers maar vyf jaar tevore verskyn.

Oor die gedig kan 'n mens soos volg saamvat: Dit is 'n dramatiese alleenspraak wat etlike bladsye beslaan. Oom Gert, ou inwoner van 'n dorp in die Kaapkolonie, is aan die woord nadat ene neef Klaas hom uitgevra het oor 'n voorval tydens afgelope die Anglo-Boereoorlog. Twee plaaslike jong mans het naamlik die Engelse krygswet oortree deur te gaan aansluit by generaal Smuts se kommando wat die kolonie binnegeval het. Hulle is uiteindelik deur die Engelse gevang en, soos wat die gebruik was, in die aanwesigheid van prominente dorpsinwoners as rebelle tereggestel. Oom Gert se verbintenis met die twee gaan verder. Die een, Bennie Berends, was nie slegs Oom Gert se peetseun nie, maar het ook 'n verhouding gehad met die oom se dogter, Gerrie. Die ander, Johnnie, was weer sy vriend se seun. Bowendien het hulle voor hul vertrek vir die oom daarvan kom sê, sy twee perde gebruik en ook nog padkos van hom gekry. Gedurende sy vertelling raak hy toenemend aangedaan.

Hoe ná Leipoldt hier hou aan 'n herkenbare situasie, beklemtoon hy in 'n Huisgenoot-artikel in 1933 (Kannemeyer 1990: 58-59): "'Oom Gert" self is geskryf op Dordrecht, onderwyl ek op rondgaande hof was. Dit is na aanleiding van wat 'n oubaas aldaar vir my vertel het, en dit is min of meer realisties, met, natuurlik, vervalsing van name en plekke." Die digter het die Rondgaande Hof as koerantman vergesel om te berig oor die verhoor van rebelle.

Soos J.C. Kannemeyer in sy Leipoldt, 'n lewensverhaal (1999) aandui, het die

Afrikaanse kritiek al vroeg die kwaliteit van die gedig erken, maar eintlik baie lank bly vassteek by 'n beperkte interpretasie: "oom Gert [is] deur die kritiek telkens gesien as "een tipiese, oude boer" (De Waal), iemand wat in die "trant van die ras-egte Boer" praat en "die eerste lewende mens in ons letterkunde" (Dekker)" (1) (Kannemeyer 1999: 330). Die aandag is dus op die treurige verhaal, en meer nog die ingehoue smart en menslikheid van die verteller.

Pas in 1961 kom hier verandering in wanneer Merwe Scholtz in sy artikel "Wat vertel "Oom Gert vertel"" (Scholtz 1975: 53-63) daarop wys dat die kritiek tot dusver "die omvang van die verhaal kleiner gemaak het as wat dit in feite is" (p. 54). Hy vind dat die kritici hulle deur Oom Gert as verteller laat manipuleer het. Eintlik is die Oom 'n klein, bang mannetjie wat - anders as die twee jongmense - sy plig teenoor sy eie mense, dus die Boeresaa, ontduik het. Halfslagtig het hy die jongmense gehelp, maar na die Engelse se kant toe hou hy hom ook goed. In dieselfde jaar gaan ook D.J. Opperman (Opperman 1974: 118-132) in op die gedig as dramatiese alleenspraak en verwys eweneens na Oom Gert se verholde skuldgevoelens en die volgehoue worsteling met die twyfel. Ernst Lindenberg (1965: 63-67) lewer in 1965 op sy beurt weer kommentaar op beide interpretators se uitsprake en handhaaf in 'n groot mate Dekker se benadering. Oom Gert se probleem is sy verskeurdheid weens "die verskillende botsende aansprake op sy lojaliteit: die van sy naasbestaandes, sy "rasgenote" en van sy wettige regering" (p. 64). 'n Kernsaak hierby is 'n skuldgevoel "omdat hy die twee seuns gehelp het op die weg wat uiteindelik tot hulle dood sou lei" (p. 66-67). Hy wys ook daarop dat die verteller immers pas na die oorlog aan die woord is. As hy toe al 'n ou man was, kan daar min sprake daarvan wees dat hy sy plig versuim het deur nie ook as rebel aan te sluit by die Boere nie. (2)

Twee sake wat dr. Kannemeyer in sy biografie aanroer, interesseer my in die verband. (3)

Allereers: Leipoldt self was beswaarlik 'n "ras-egte Boer". Van Afrikaner-nasionalisme was daar by hom geen sprake nie - hy is intendeel byna deurgaans skerp daarteen gekant. Dit is egter wel so dat hy tydens die oorlog vir 'n pro-Boere blad (The South African News) werk en dat sy simpatie na aanleiding van die onreg wat teen Afrikaners gepleeg word duidelik uit sy joernalistieke werk spreek. Hy word egter eerder aangedryf deur 'n breë menslikheid. Dit sou inderdaad verbasend wees as dieselfde Leipoldt iemand wat nie die wapen opneem as rebel nie as 'n lafaard uitbeeld.

Die kwessie met lojaliteite in die destydse Kaapkolonie was uiteraard ook histories geen eenvoudige saak nie. In watter mate Leipoldt hom in die nuanses verdiep het, blyk uit sy twee kortverhale oor dieselfde onderwerp, die een in Nederlands ("De rebel", 1900) en die ander in Engels ("The rebel", 1904).

In "De rebel" (Leipoldt 1999: 5-14) is die hooffiguur, Oom Elias, die toonbeeld van 'n lojalis, iemand in wie se sitkamer 'n afbeelding van Gladstone en 'n beeldjie van koningin Victoria onder die enkele versiersels tel. Na hy reeds veel gely het, word hy egter uiteindelik deur die onmenslikheid waarmee Engelse krygswet toegepas word tot rebellie gedwing.

In "The rebel" (Leipoldt 1999: 39-56) besin die ter dood veroordeelde Frikkie oor sy fatale keuse om by Scheepers se kommando aan te sluit. Sy worsteling met die twyfel vooraf word uitstekend aangebied, 'n twyfel wat hom nou opnuut beheers.

Die besluit, besef hy, was egter reeds voorafbestem in sy gene, in sy bloed- en geestelike verwantskap met die Boere en ander rebelle. Laasgenoemde vertoon trouens die aanskyning van geestelik gelouterdes, tot nasionalisme bekeerdes wat selfs bokant die aardse realiteit uitgestyg het; vergelyk die volgende uitspraak deur een van hulle: "And thou, son, an Afrikaner as I am, thou canst sit in apathy, willing to be of us when our cause is triumphant and the gallows is no longer the reward of those that join us? Sis!" (1999: 52). Pas wanneer vrees vir 'n neerlaag of die doodstraf oorkom word, kan toegetree word tot hierdie gesuiwerdheid. Die verhaal stel ook ander variante: die pro-Engelse Martins wat nogtans 'n Boer is en bereid om te verduur wat sy mede-Boere hom weens sy oortuigings aandoen, Snyders wat fel anti-Engels is maar nie rebelleer nie. Die nuanses word nog verder gevoer deur gekleurde personasies wat byna 'n spieëlbeeld vorm ten opsigte van die blankes se simpatieë.

Die tweede saak wat Kannemeyer opper en hier van belang is, is dat Leipoldt in 'n brief (1913) aan die Nederlandse digter en literator Albert Verwey, daarop gewys het dat Multatuli se "Golgotha" "als maat voor wat ik wou bereiken" gegeld het (Kannemeyer 1999: 323-324). Wanneer Prinsen (1928: 678) in 1928 'n hoofstuk oor die Afrikaanse letterkunde tot sy Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige geschiedenis toevoeg, noem hy trouens reeds oor "Oom Gert vertel": "Lees het gedicht in zijn geheel en gij hoort de naklanken van Multatuli's Kruissprook." (4) Leipoldt se brief het egter pas in 1992 danksy 'n referaat deur J.D.F. van Halsema onder die aandag van Afrikaanse kritici gekom (Kannemeyer 1999: 323).

1. Multatuli

Die werk van die Nederlandse skrywer Multatuli (1820-1887) figureer gereeld by Leipoldt. Onder die boeke wat in sy vader se biblioteek beskikbaar was en wat hy op 'n baie jeugdige ouderdom ook gelees het, tel kennelik hierdie skrywer se roman Max Havelaar (1860) en die daaropvolgende Minnebrievien (1861) (Kannemeyer 1999: 74). Nog baie jare later bly die Multatuli-idioom deel van sy woordeskat. (In 1924 sal hy byvoorbeeld na die "droogstoppelagtige ingenomenheid met hulself" van Kapenaars verwys, Kannemeyer 1999: 470). En onder sy verse in die afdeling "Uit my Oosterse dagboek" (Uit drie wêrelddele, 1924) tel die gedig "Aan Multatuli". Die versameling Leipoldt-dokumente in besit van die Universiteit van Kaapstad se Jagger-biblioteek bevat ook die manuskrip van 'n Engelse vertaling wat die digter van die eerste gedeelte van die Minnebrievien gemaak het. Dit sluit "Golgotha" in.

Multatuli is die skuilnaam van Eduard Douwes Dekker, 'n naam ontleen uit Latyn en spesifiek uit die werk van Horatius. Dit beteken "ik heb veel gedragen" soos die skrywer dit implisiet verklaar in die Max Havelaar (236). (5) Die vernaamste ooreenkoms tussen Leipoldt en hierdie Nederlandse skrywer is waarskynlik die verhouding tot die publiek. Soos Multatuli huiwer Leipoldt nie om gereeld, en kennelik met plesier, te bots met algemene opvattinge in die samelewing nie. Reeds die opening van Multatuli se oeuvre, sy Max Havelaar, is 'n dokument wat die Nederlandse staat en sy koloniale politiek en eintlik ook die land se hele burgerlike moraal aanval op 'n wyse wat nooit eerder gebeur het nie. Hiermee lê hy 'n grondslag vir 'n belangrike deel van die moderne Nederlandse letterkunde en skep hy 'n tradisie waarby van die land se grootste skrywers soos die onlangs oorlede Willem Frederik Hermans sou aansluit. Sover as Multatuli gaan Leipoldt

trouens nooit.

Multatuli se debuutroman en eintlik sy hele oeuvre kom daaruit voort dat hy alle weë beproef het om dit onder die owerhede se aandag te bring dat die Javaanse bevolking onderdruk en uitgebuit word. As dit nie help nie, gebruik hy die roman as middel om hom op die Nederlandse volk te beroep. Wanneer Leipoldt as 15-jarige sy eerste polemiese stuk lewer met 'n brief in The Cape Times (1896) waarin hy protesteer teen rasseseiding en -diskriminasie in Suid-Afrika, herinner sy basiese beginsels sterk aan die van Multatuli: "The nation who puts a restriction on freedom will ere long cease to be a nation. The man who has no love for his fellow creature - the man who, moreover, despises his comrade and contrives in the long struggle of life to hamper and handicap him as much as possible, who would give all he can to see his comrade rooted out and left to perish ... that man has not the right to be called a man" (Leipoldt 1999: 1-2).

Die gedig waarna Leipoldt verwys as "Golgotha", staan in Multatuli se eerder vermelde Minnebrievens wat 'n jaar na Max Havelaar verskyn. Dit is onder die titel "Derde sprookje" saam met twee ander "sprookjes" opgeneem in 'n brief van die hooffiguur Max aan sy vrou Tine. (6) Hierdie konteks is belangrik. (7) Ten opsigte van aldrie "sprookjes" word allereers gestel dat volwassenes dit ewe min as kinders sal begryp, maar om verskillende redes. Anders as by die kinders het volwassenes daar naamlik "belang" by (Multatuli 1951: 103). Dit wil sê volwassenes se begrip word dus aangetas sodra iets hul belange raak. Die brief en sprokies is 'n voortsetting van die skrywer se stryd met sy landgenote oor die onreg in Nederlands-Indië. In die eerste sprokie wys hy spesifiek die publiek aan as ongevoelige opportunist. In die tweede word Nederland, eintlik die Nederlandse regering, uitgewys as 'n appèlhof wat nie reg kan spreek nie omdat dit omgekoop is.

In die gedig bied Multatuli vervolgens 'n situasie aan wat seer sekerlik die konserwatiewe en streng kerklike Nederlandse samelewing van sy tyd erg sou geskok het. 'n Mens verbaas jou trouens dat veral Leipoldt se streng moeder dit in die hande van haar jong seun laat kom het.

Die bekende Bybelse kruisingverhaal word naamlik aangebied, maar nou as dramatiese alleenspraak uit die mond van 'n Jerusalemse timmerman ('n kollega dus van Christus of ten minste van Josef) wat uitsluitlik entoesiasies is oor die vermaaklikheids waarde daarvan. Let al op die openingsreëls:

Komt mee, komt mee, daar wordt een man gekruist,
Daar is wat mooi's te zien op Golgotha!

Die slot van hierdie strofe is selfs nog dawerender entoesiasies:

Komt allen mee ... daar is wat fraais te zien!
Komt allen mee ... hoerah voor Golgotha!
Hoerah, hoerah voor Golgotha!

Bowendien word nie slegs die "burgerlui" opgeroep nie, maar ook die kinders. Die spreker neem sy eie dogtertjie saam en tel haar op sy skouer om te sorg dat sy goed kan sien. Dit blyk dat die kinders graag later so 'n kruisigingsgebeure naspeel en daarom baie daarvan hou as die gekruisigde nie sommer doodgaan nie, maar ook van die kruis af iets sê.

Soos dit kennelik die gebruik sou wees, begin almal inderdaad saamstap met die veroordeelde wat sukkelend sy kruis dra. Daar is so 'n gedrang dat daar soms geworstel moet word om behoorlik te sien. Die spreker weet nie behoorlik wat die veroordeelde se naam is nie, maar vir die leser van 1861 sal daar min twyfel wees, veral na die woorde "gekruis" en "Golgotha" in die eerste reëls, en bevestig deur die eerste kruiswoorde, "Eli sabachtani".

Die spreker is dié keer so opgewonde omdat hy hoop op 'n besonder goeie vertoning. Telkens kom hy daarop terug dat die publiek die vorige keer besteel is deur 'n dief - nie soseer ten opsigte van sy aanvanklike misdaad nie, maar omdat hy onmiddellik na die kruisiging gesterf en dus niks interessants gedoen of gesê het nie. Maar in die geval van hierdie Christus is dit anders: "Ik zeg u hij is taai!" Hy is trouens daarin geïnteresseerd om te sien of Christus dalk vooraf geëtel is, want dit kan 'n invloed hê op sy uithou vermoë en die kwaliteit van sy vertoning.

Die spreker is hom daarvan onbewus dat dit dieselfde man was wat kort tevore wisselaars uit die tempel verjaag het. Hy vertel nogtans daarvan en steun hierdie optrede. Dan laat hy dit uitglip dat sy seun Ephraim van die chaos gebruik gemaak het om nie minder nie as 30 silwerlinge (sic!) wat van die handelaars te tafels geval het op te raap en in sy eie sak te steek. En daarna was Ephraim 'n getroue volgeling van Christus om te kyk of daar nie weer sulke kanses kom nie! Hyself is dus allermins 'n Israeliet sonder bedrog want hy steun diefstal as dit tot sy voordeel is. Dit blyk dat ene Schmoel wat voortdurend onderweg na Christus met drek gooi, een van die wisselaars was wat in die tempel skade gely het!

Die enigste persoon in die optog wat nie op die vermaak of wraak afgestem is nie, is Christus se moeder wat onderweg met hom meely. Die leser kan aflei dat die dissipels en ander volgelinge hulself nie kenbaar maak nie.

Uiteindelik bring Multatuli egter 'n verskuiwing aan in die woorde van sy Israeliet. Sy entoesiastiese toon duur voort, maar hy roep nou ook moderne, dit wil sê 19de eeuse figure op tot deelname aan die plesier, 'n doelbewuste anachronisme waardeur die situasie opeens aktueel gemaak word. (9) Die wrangheid word deur hierdie nuwe inhoud versterk. Vervolgens word dit verbind met die uitbuiting van Insulinde, dit wil sê Nederlands-Indië:

Al wat er knaagt aan Insulindse knoken,
Al wat er zuigt aan de Insulindse koe,
Al wat er hangt aan d' afgestroopte tepel,
Al wat er zwelt van 't afgezogen bloed!

2. Model

Die vraag is nou in watter mate het Leipoldt wel Multatuli se gedig as model gebruik? Op die oog af loop die twee gedigte tog sterk uiteen. Ek wil die aandag eers laat val op sommige van die gedeelde elemente en daarna op die moreel-etiese:

Albei gedigte is dramatiese alleensprake in die tradisie van Browning en Tennyson. Opperman (1974: 119) vat - in sy "Die aard van die dramatiese alleenspraak" - die basiese elemente van hierdie genre saam as: "'n spreker, 'n

toehoorder, 'n voorval en, laastens, die reaksie tussen die toehoorder en spreker". Albei gedigte is ook sogenaamde prosagedigte, vrye verse waarin die normale praatstyl min of meer nagevolg word.

Daar is wel 'n verskil in die emosionele toonaard van die sprekers. By Multatuli kom iemand aan die woord wat opgewonde is oor die geleentheid tot vermaak wat die kruisiging bied. Sy uitinge wissel van emosionele juigkrete en oproepe tot belangstellende navrae en min of meer neutrale vertelling en selfs 'n beperkte uitspraak van algemene oordele. Hy laat die leser dus min twyfel dat hy in Booth (1975: 274, 295-96) se terminologie 'n "unreliable narrator" is. (10) Leipoldt se Oom Gert daarteenoor is veel meer ingetoë en so ook minder peilbaar. Hy twyfel of hy die regte persoon is om die verhaal te vertel, nooit is daar iets om oor bly te wees nie, eerder is daar 'n wisseling tussen neutraliteit en diepe pyn in sy uitings. Desondanks sorg Leipoldt vir dieselfde soort onvanpaste vrolikheid as by Multatuli deur Piet Spanspek se galgehumor. Oom Gert se opmerkings oor kolonel Wilson wat "soos 'n brommer, gons en gons" en hoofkonstabel Nichols wat later "lood geëet / En dit nie goed verteer [het] nie" kom eweneens dig in die buurt hiervan, hoewel dit omgewe is deur emosionele bitterheid. Ook Oom Gert en selfs die dominee sorg vir algemene oordele. In beide monoloë is daar egter duidelik 'n verswyging van sommige sake.

'n Groot ooreenkoms in die vertelstyl is wat Opperman (1974: 122) by "Oom Gert" noem die "uitweidings, menslike besonderhede, verdragings, herhalings sodat die hoogtepunt en die oordeel telkens uitgestel word. Dit is 'n kuns van vermoei en boei, van verhul, onthul en kul, van spanning en nuuskierigheid opbou."

Inderdaad is beide sprekers oënskynlik babbelaars. Multatuli laat sy Israeliet in die eerste plek 'n deurlopende kommentaar lewer op die proses na Golgotha tot op die punt van die eerste kruiswoorde. Dit word egter aanhoudend en sistematies gerem deur onderbrekings en semi-onderbrekings. Onder die oppervlak van die woordestroom is daar wel deeglik 'n sisteem. Twee nuwe-vertellings word ingevoeg, naamlik dié oor die vorige kruisiging wat so 'n anti-klimaks sou gebied het en dan dié oor die verjaging van die wisselaars en handelaars uit die tempel. Hiernaas word ook nog uitgewei oor die hitte en kleredrag en oor die betrokkenheid van die kinders by kruisiging:

Hu ... huup ... omhoog uw kind'ren! Dat ze 't zien
En dat ze 't horen, hoe de kruisman spreek,
Om stof te garen voor hun kruismansspel ...

Hier is nie sprake van 'n meganiese patroon nie, maar bogenoemde sake keer telkens terug sodat dit nie slegs vir uitstel en dus spanning sorg nie, maar ook min of meer die funksie van 'n refrein vervul. Dit geld ook die tot viermaal toe herhaalde vraag "wat zeide ik ook het laatst?", 'n aanduiding dus van die Israeliet dat hy die draad van sy storie verloor het - iets wat ons terugvind in die twee keer wat Oom Gert vra "waar was ek?".

Die onderbrekings deur nuwe-verhale word by Multatuli aangevul deur tersydes wat dikwels ekstra opvallend gemaak word deur die hakies waarbinne dit geplaas word. Die vernaamste stel tersydes in hierdie kategorie by Multatuli het te make met die Israeliet se sit en versit van sy dogtertjie Mirjam op sy skouer. Dit dra nie slegs daartoe by om die onmiddellike realiteit in die spel te hou nie, maar druk steeds die leser se neus op die verskriklike opvoedingsmetodes van hierdie mense,

'n emosionele en morele misvorming van die jeug as 't ware. Bowendien beklemtoon die Israeliet hierdeur ook gereeld sy bewuswees van sy klein ongemakke terwyl hy dit terselfdertyd geniet om die lyding van Christus dop te hou.

Leipoldt se gedig word eweneens gekenmerk deur afdwalings, maar dan nie soseer in die vorm van newe-verhale nie. Die uitgebreide gegewens oor die emosionele uitwerking van die twee seuns se rebellie en teregstelling ("daar gaan snikke en trane deur") en ook die gevoelens vooraf in die dorp wat tot hul optrede aanleiding gegee het ("ons kan dit nie hier uithou nie oom Gert"), vervul egter 'n vergelykbare rol. Daarmee hang saam die beperkte gegewens oor die rebellie van Piet Spanspek en Skeeloog-Louw. (Die leser kan onder meer aflei dat Piet ook gesneuwel het). Dieselfde geld die verwysing na tant Nonnie se latere dood omdat sy nie haar gebrokenheid weens die oorlog kon oorkom nie. Ten opsigte van die Engelse word afgedwaal oor kolonel Wilson se beweerde drinkery (om sy gewete se sus?) en die beskaafde hoofkonstabel Nichols se uiteindelijke dood. Dit is verhaalkerne wat die leser kan invul.

Leipoldt maak net soos Multatuli sommige tersydes meer opvallend deur dit tussen hakies te plaas. Hy beperk dit egter uitsluitlik tot wat Oom Gert vir sy dogter Gerrie sê. Dit is in 'n mate vergelykbaar met die aandag wat Multatuli se Israeliet gee aan sy baie jonger dogter. By implikasie word 'n veel jonger generasie dus betrek by die dramatiese gebeure. Ook hier word die realisme van die vertelsituasie so versterk deur klein besonderhede (die hoenders op die stoep, die haan wat die blomme uitkrap, ensovoorts) trouens selfs meer as by Multatuli. Daar is hier egter 'n emosionele spanning by betrokke wat in die Nederlandse gedig veel beperkter is. Oom Gert wil Gerrie uit die pad hê, volgens hom omdat sy nog nie "goed oor die bult" is nie, dit nog nie sielkundig verwerk het nie. Bennie was immers haar vryer. Die leser kan homself egter afvra of dit al is. Is hy nie bang sy meng in met sy weergawe van die gebeure nie? Terwyl Multatuli kennelik daarop inspeel dat die leser van 1861 sal gru oor die moontlike uitwerking wat die aanskouing van iets so gewelddadigs as 'n kruisiging op jong kinders kan hê, kan Gerrie beskou word as 'n meisie wat inderdaad in haar jeug geknou is deur vergelykbare vreeslike gebeure. Dit is trouens 'n opvallende gegewe dat sy aanhoudend terugkeer na die vertelling en dit kennelik wil aanhoor!

Die eerder genoemde egoïstiese aandag aan sy eie gemak deur Multatuli se Israeliet word al vroeg onderstreep en daarna bevestig deur sy klagtes oor die hitte, die lang afstand na Golgotha en sy kleredrag. Met die vorige teregstelling het hy hom spesiaal aangetrek ('n bokleed van groen sy en tulband van kashmirstof). Die keer het hy in sy opgewondenheid en oorhaastigheid dit vergeet:

Want ... vindt ge't niet ontzettend heet van daag
 De zon brandt my op den schedel. 't Rouwt my wél
 Dat ik m'n tulband niet verruild heb voor myn Kashmir,
 Die licht van kleur en koeler is ... dat doet de haast:
 Ik gunde my geen tyd [...]
 Ik heb er spyt van ... Golgotha is vér!

Soos Scholtz (1975: 55-56) beklemtoon, laat Leipoldt by Oom Gert eweneens iets uitglip van 'n poging tot onvanpaste volgehoue spoggerigheid en 'n bewussyn van die ongemak van die weer ondanks die verskriklikheid van die teregstelling waarheen hy op pad is:

Die dag was koel, en daarom was my jas
 Dig toegeknoop - jy weet, ek hou daarvan
 My onderbaadjie te laat spog: vir wat
 Dra 'n mens 'n onderbaadjie as geen mens
 Dit sien nie? - Maar die weer was regtig fris,
 En daarom was my baadjie toegeknoop.

Die voortdurende aandag aan die koffiedrinkery sou gesien kan word as 'n ontwyking van die erge emosie, maar staan eweneens in die teken van aandag aan eie gemak. (Vergelyk onder meer: "Hartlam, gee weer / Die suikerpot! Twee klontjies is te min: / Jy weet, Pa drink sy koffie soet.")

Opperman wys 'n toehoorder aan as kenmerkend van die dramatiese alleenspraak. By sowel Multatuli as Leipoldt is hierdie element inderdaad opvallend aanwesig. Multatuli se Israeliet het selfs 'n hele aantal toehoorders - in die eerste strofe rig hy hom al tot die hele gemeenskap. Soos eerder genoem, volg 'n deurslaggewende wending wanneer hy hom teen die einde nie meer slegs tot die inwoners van Jerusalem rig nie, maar oor eeue spring tot Nederland van 1861 en onder meer selfs die Tweede Kamer in Den Haag aanspreek! Die spektrum van toehoorders word uiteindelik 'n aanduiding van hoe uitgebreid die betrokkenheid by die kruisiging en dus die wandaad is.

Leipoldt gaan in die opsig net soos by die tersydes tussen hakies soberder te werk. Slegs neef Klaas en Gerrie word aangespreek. Nogtans is hier ook sprake van 'n groter publiek wanneer Oom Gert in die begin aandui dat "jongling-mense" in die algemeen lering en bruikbaarhede uit die verhaal kan haal. (11) Dit wil lyk asof neef Klaas by geleentheid voorlees uit die album, maar selfs dit staan nie vas nie. Hy reageer wel met liggaamstaal soos om die oom se hand te vat. Ten opsigte van Gerrie word dit deel van die spanning dat sy nooit 'n spreekbeurt kry nie. By die vertelling van die destydse gebeure kom etlike karakters daarteenoor wel aan die woord - opvallend genoeg byna altyd in 'n mate van opposisie tot Oom Gert. Uiteindelik word ook hier 'n hele gemeenskap betrek by die probleem. Net soos by Multatuli dra die tipiese name en byname by tot die oproep van 'n realistiese sfeer.

Ondanks sy woordestroom sukkel Multatuli se Israeliet met onkunde. Hy ken nie die naam van die veroordeelde nie en kom nie verder as 'n bynaam, "hanootzri" (volgens die skrywer se eie verklaring "timmerman" - volgens Eep Francken eintlik "Nazarener"), wat hy by "de mensen" verneem het nie. Anders as die leser beseft hy ook nie dat dit dieselfde man is ("zekere ISCHA ... / JESHOEAN, zoon van Jozof") wat die wisselaars uit die tempel verjaag het nie. Wat meer is, hy weet nie wat die man se misdaad was en of daar hoegenaamd 'n misdaad was nie! Oor die mees grondige probleem is hy dus onkundig terwyl hy geen teken toon dat hy hom nie daarin wil verdiep nie, dit is vir hom "om 't even"! Hierdie onverskilligheid meer as enigiets anders bevestig sy immoraliteit.

Oom Gert weer herhaal met emosionele klem 'n vraag wat hy teenoor die twee voornemende rebelle geopper het: "Doen? Doen? Iets doen! Ag, wat kan julle doen? Wat kan ons algar doen?" Dit word 'n kernvraag in die gedig waarop Oom Gert 'n antwoord skuldig bly net soos wat hy nooit werklik by die "les" uitkom wat hy in die begin van sy vertelling (r. 5) in die vooruitsig stel nie.

Ek het eerder genoem dat Multatuli se skuilnaam beteken "ik heb veel gedragen". Dit vorm ook 'n herkenningspunt in die gedig self wanneer die verteller die

vermaaklikheidskwaliteit van die veroordeelde juis hierin herken:

Hy schynt wel teer van spieren ... doch zyn blik
Toont dat-i veel geleden heeft en droeg,
Maar dat-i langen tyd nog lyden kan!

Hier word die leser dus al subtiel gewaarsku dat die Christus van hierdie gedig eintlik Multatuli (Max) self is wat verguis word in sy stryd om geregtigheid in Nederlands-Indië. Hierdie reëls word gewysig nog 'n keer herhaal in die Israeliet se oproep op almal om te kom kyk. [\(12\)](#)

Daarteenoor stel Oom Gert homself bekend as iemand wat "Soveel reeds deurgemaak, soveel gely, / Soveel geworstel, en soveel gesien het". Hy kies dus vir homself 'n Multatuli-rol ...

Opvallend is Leipoldt se oornameword van die manier waarop die sterwensomblik op Golgotha beskryf word. Die Israeliet vertel hier hoe oninteressant vinnig die dief by die vorige kruisiging gesterf het: "Maar toen-i hing was het daad'lyk met hem uit!" Die "uit" word hier ter beklemtoning ook nog skuins gedruk en die aantreklike van die woord is waarskynlik die kort en kragtigheid daarvan, die finaliteit wat dit uitdruk. Die uitdrukking word nog driemaal in die gedig herhaal, steeds in teenstelling tot die gewenste vermaaklike voortgesette lyding aan die kruis.

Leipoldt plaas hierdie uitdrukking in die mond van die rebel Johnnie wat volgens Oom Gert astant en snipperig sou gewees het: "Nee, oompie, moenie grens! / Ons het ons plig gedoen, en nou's dit uit." Dit val op dat Oom Gert nie sê dat hierdie spesifieke woord van Johnnie astant sou wees nie, maar die leser sou kan aflei dat hy dit tog so ervaar. Klaarblyklik is dit die toon wat die oom hinder, maar is dit nie ook die siening dat hulle rebelle wel hul plig gedoen het anders as Oom Gert en die ander nie? 'n Mens sou 'n tevredenheid uit Johnnie se woorde en houding ("met 'n glimlag om sy mond") kon aflees. Hy kan sterf in geregtigheid.

Die term duik kort daarna 'n tweede keer op: "'n Korte bidstond het die predikant / Gehou vir ons - en daarna was dit uit." Waarom word dit hier weer gebruik? Sou Oom Gert die gebedsbyeenkoms beskou as die einde van die verrigtinge? Het hy besluit dat die kwessie vir homself hiermee afgehandel is? Die hele voorafgaande vertelling asook die daaropvolgende mededeling in die laaste versparagraaf oor neef Piet en Skeeloog-Louw wat dieselfde nag nog by die Boere gaan aansluit het, dui immers aan dat die gebeurtenis nog lank nie "uit" was wat die nagevolge betref nie.

Hierdie ooreenkomste - en daar is nog meer - is van so 'n aard dat dit niks wegneem van Kannemeyer (1999: 331) se bevinding dat Leipoldt 'n onafhanklike meesterwerk gelewer het.

'n Belangrike verskil tussen die twee gedigte geld die historiese distansie. Multatuli plaas sy Israeliet midde-in die gebeurtenis. Hy bied hom dus nie tyd om sy eie uitsprake en houding agterna te korrigeer nie. Multatuli sorg ten slotte vir 'n historiese sprong waardeur die optrede van die Israeliet en die hele kruisingsituasie toepaslike gemaak word op die eietydse Nederland. Hoewel die spreker steeds nie insig het in sy eie immoraliteit nie, sorg die digter dat daar nou geen twyfel by die leser kan bestaan nie dat die gedig net soos die roman Max

Havelaar die publiek wil konfronteer met Nederland se immorele optrede in Nederlands-Indië. Die leser kan uiteindelik dit ook moeilik miskyk dat hierdie Israeliet 'n poppekaspop in die hand van Multatuli is, 'n Droogstoppel. Dit bring wel 'n dubbelsinnigheid en 'n gespanne ironie mee.

Oom Gert daarteenoor vertel uit 'n agternaperspektief oor 'n gebeurtenis waarby hy selfs 'n deel van die konteks, naamlik die krygswet, moet verduidelik. Sy posisie is dus totaal anders. Hy kan oënskynlik sy eie teks oor die oorlog en sy eie Oom Gert fabriseer soos dit hom pas. Terwyl "Golgotha" (ondanks die feit dat die leser ook reeds vooraf gewaarsku is deur die hele komposisie van die Minnebrievens) dus beeld én eksegese bied, doen Leipoldt dit nie en word die leser oorgelaat aan die fiktiewe verteller en dit wat hy tussen die lyne kan lees. "Oom Gert vertel" is dus 'n subtieler gedig. Daarom bly 'n mens huiwer tussen aan die een kant Scholtz se minder simpatieke interpretasie van Oom Gert as iemand wat sy plig teenoor sy eie mense ontduik het en dit nou probeer wegpraat en aan die ander kant die simpatieke lesing deur Lindenberg dat die Oom 'n verteenwoordiger word van menslike verskeurdheid.

Dit is juis op hierdie punt waar 'n vergelyking met Multatuli se gedig die leser kan help om 'n klein maar belangrike aksentverskuiwing te oorweeg.

Multatuli wil hier nie slegs sy boodskap oor die uitbuiting van die Javaan herhaal nie, maar hy wil ook die skokkende mentaliteit vergestalt van die Nederlandse samelewing wat weier om op die feite te reageer en wat dit klaarblyklik selfs geniet dat die boodskapper figuurlik daarvoor gekruisig word. (12) Uiteindelik is die moraal van hierdie Israeliet 'n kombinasie van leedvermaak, geheime oneerlikheid en 'n verdediging van eiebelang. Dit kom tot uiting in daadloosheid (soos die eerste twee sprokies aanstip) en lei tot menslike lyding en onreg.

Ondanks die verskille is daar by albei gedigte aanduidings van 'n newe-tekst, 'n ander oordeel oor die voorval as die wat die spreker het. By "Oom Gert" bly dit wel veel meer verhuul en dus dubbelsinniger. Soos Scholtz egter by implikasie aangedui het, is daar genoeg tekens dat Oom Gert net soos Multatuli se Israeliet gesteld bly op sy eie gerief en ook sy veiligheid. Hy sit nie 'n voet verkeerd onder krygswet nie of maak ten minste seker hy kan nie gevang word nie en na die oorlog gebruik hy politiek korrekte terme. "Golgotha" se kernreël oor die bose in die gemeenskap geld eweneens vir hom, naamlik dat hy "schoone woorden spreek", maar hom "onthoudt van stryden tegen 't kwaad". Nie die historiese kwessie van plig teenoor volksgenote nie, maar juis die onttrekking, die daadloosheid en die gevolglike immoraliteit kan by beide gedigte as 'n hooftema beskou word.

As Oom Gert sy verhaal definieer as "die storie van ons sterfte", is dit so gesien 'n morele sterfte van Oom Gert en sy mede- daadloses toe hulle gekonfronteer is met onreg. Daad hou hier nie noodwendig die opneem van wapens in nie. Nogtans kom die ligsinnige Piet Spanspek en sy maat moreel hoër te staan as die oënskynlik ernstige Oom Gert. En die twee rebelle wat wel 'n daadkragtige antwoord gegee het op die oom se vraag "Wat kan ons algar doen?", is uiteindelik diegene met 'n geruste gemoed ondanks hul veroordeling. Daarom kan Johnnie glimlag en Bennie kan die wêreld in sy laaste oomblikke in die oë kyk sonder blinddoek.

Bibliografie

Booth, W.C. 1975. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press.

Francken, E. 1990. *De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.

Kannemeyer, J.C. 1990. *Literêre causerie: C. Louis Leipoldt*. Kenwyn: Jutalit.

Kannemeyer, J.C. 1999. *Leipoldt*. Kaapstad: Tafelberg.

Leipoldt, C.L. 1980. *Versamelde gedigte*. Kaapstad: Tafelberg.

Leipoldt, C.L. 1999. *Uit die skatkis van die slampamperman, 'n omnibus saamgestel deur J.C. Kannemeyer*. Kaapstad: Tafelberg.

Lindenberg, E. 1965. *Onsydige toets*. Kaapstad en Pretoria: Academica.

Multatuli 1951. *Volledige Werken II*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.

Multatuli 1985. *Gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker.

Multatuli s.j. *Max Havelaar naar het authentieke handschrift uitgegeven en ingeleid door dr.G. Stuiveling*. Amsterdam: Van Oorschot.

Opperman, D.J. 1974. *Naaldekoker*. Kaapstad: Tafelberg.

Prinsen, J. (J. Lzn.). 1928. *Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis*. Derde herziene druk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Scholtz, M. 1975. *Herout van die Afrikaanse Poësie en ander opstelle*. Kaapstad: Tafelberg

Sötemann, A.L. 1973. *De structuur van "Max Havelaar."* Groningen: Wolters-Noordhoff.

Van Straten, H. 1995. *Multatuli van blanke radja tot bedelman, een schrijversleven*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen.

[\(1\)](#) Lg. het hom waarskynlik laat lei deur wat Leipoldt in die Huisgenoot-artikel sê.

[\(2\)](#) Hy suggereer dat Scholtz 'n parallaks-fout begaan en 'n nasionalistiese oordeel maak uit 1961 toe Afrikaner-nasionalisme nagenoeg 'n hoogtepunt bereik het.

[\(3\)](#) Ek erken graag dr. Kannemeyer se inset by hierdie artikel. Hy het in die eerste plek my aandag op die problematiek gevestig en daarna ook my stuk krities gelees.

[\(4\)](#) Interessant genoeg haal Prinsen aan uit Leipoldt se "Vrede-aand" in dieselfde

bundel sonder om dit te vermeld. Inderdaad is die ironie van Multatuli se gedig daarin te herken. Die persoon wat my op Prinsen se uitsprake gewys het, is dr. Eep Francken wat ook my artikel krities gelees en 'n aantal belangrike wenke ten opsigte van Multatuli toegevoeg het waarvan ek dankbaar gebruik kon maak.

[\(5\)](#) Stuiveling voeg in sy "Aantekeningen" by sy uitgawe van die "nulde druk" - waarna hier verwys word - toe: "dit "behoef" niet speciaal te worden opgevat als "ik heb veel geleden," maar veeleer als "ik heb veel ondervonden.""

[\(6\)](#) Na dié gedig word gewoonlik deur kritici (vergelyk ook Prinsen hierbo) verwys as "Kruissprook". Onder die titel word dit opgeneem in Sander Blom se versameling Multatuli Gedichten (die eerste versameling van die skrywer se gedigte), 1985.

[\(7\)](#) Francken (1990: 177-178; 184-185, ensovoorts) bespreek die opbou van die roman uit verskillende newetekste waaronder die briewereeks wat op sy beurt weer in fases onder te verdeel is. Die "skrywer" van "Golgotha" is binne die betrokke neweteks uiteraard Max. Wanneer vervolgens na Multatuli as skrywer verwys word, word hierdie vertelsituasie daarby inbegrepe.

[\(8\)](#) Die verwantskap met die reël "Hoerê! hoerê! Skreeu saam met my: / Dis vrede nou; die oorlog is verby" in "Vrede-aand" val hier op.

[\(9\)](#) Net soos die Max Havelaar is die Minnebrievien in sy geheel uiteraard 'n oproep van Multatuli aan sy tydgenote. 'n Mens sou trouens ook eerder al toespelings op Nederlands-Indië in die gedig self kon vermoed. Natham Ben Daoud meld byvoorbeeld vroeg al dat hy indertyd nie die kruisiging van die "dief" kon bywoon nie weens "een splinter in mijn voet". Die goewerneur-generaal in die Max Havelaar was nie in staat om Havelaar te ontvang nie omdat hy "eene fijtweer [...] aan den voet" (233) sou hê.

[\(10\)](#) Hierby kan ook nog in berekening gebring word dat die "skrywer" van "Golgotha", Max, self in uiterse emosionele spanning die pen opneem.

[\(11\)](#) Dit is een van verskeie gevalle waar Leipoldt kwasi-aansluit by die didaktiese literatuur soos in "Kriekie, jy wat op die solder sanik" ("Wat het jy tog vir ons te vertel?") in dieselfde bundel of in "Boggom en Voertsek het saam gelewe" ("Daar's [...] niks om daaruit te trek") in Uit drie wêrelddele.

[\(12\)](#) Francken (1990: 189) wys daarop dat die Christus-figuur een van verskeie parallele is wat Max vir homself in die Minnebrievien oproep, maar dan wel ook "Havelaars meest pathetische vergelijking". Die parallel Max Havelaar-Multatuli is voorheen uitvoerig ten opsigte van die Max Havelaar beskryf deur Sötemann (1973) en geld uiteindelik ook hier. Oor die parallel Multatuli/Jezus stip Van Straten (1995: 54) aan ten opsigte van die skrywer se werk in die algemeen: "Zijn identificatie met de Gekruisigde ging zover dat we rustig kunnen spreken van een kruisigingscomplex" ...

[\(13\)](#) Francken (1990: 189) noem hierby dat die mense - volgens die gedig - veral verwagtinge koester ten opsigte van die kruiswoorde: "Havelaar gedwongen tot schrijven omdat de Nederlanders hem rechtvaardigheid weigeren en hem alleen lezen voor hun plezier."

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 1. Junie 1999

[Etienne van Heerden](#) | [Eep Francken](#) | [Louis Venter](#) | [Frederick Hale](#) | [Wium van Zyl](#) | [Dorothea van Zyl](#) | [Pieta van Beek](#)

Estienne Barbier, renegaat en romanfiguur, in die lig van die storie, historie en historiografie

- Dorothea van Zyl -

Abstract

The extant information on Estienne Barbier (1699-1739), a well-known and notorious figure in the historical Cape, offers interesting prospects for comparison, in the light of recent inquiry in the field of historiography and rhetoric, between the reconstruction of the historical events by Pheiffer (1976) and three Afrikaans novels which use and modify this history in accordance with an own causa, namely in 'n Man om te hardloop (A man to run) (1973) by Dan Sleigh, Wydsbeen (Astride) (1992) by Zirk van den Berg en Inteendeel (On the contrary) (1993) by André P. Brink. The different selections from and reconstructions of the same documented historical material lead to different results on the level of the inventio and dispositio, inter alia because the open spaces left by history create rhetorical possibilities for alternative presentations and stories. The decision to write a historical novel implies that at least some historical landmarks will be acknowledged, but a creative writer, in contrast to the historiographer, is ethically free to transform inartificial proofs into artificial proofs, in combination with his own invented argumentatio and causa. Prompted by these texts the receiver, in his turn, makes his own selection and creates his own causal and argumentative structures. This also applies to more poststructuralist novels, characterised by a chaotic appearance and the problematisation of conventions, although the reader plays a larger role than was presupposed by more traditional texts. A rhetorical approach can consequently also be advantageous in these cases.

1. Feit en fiksie, historie en storie

"Vandat skrif in die wêreld bekend geword het, het elke generasie nog, soos ons eie en soos ongetwyfeld ook ons opvolgers sal doen, swerms onkundiges en knoeiers voortgebring om die wêreld met verminkte feite en historiese fiksie te besondig" (Brink 1993: 31).

In hierdie woorde van die romanfiguur Estienne Barbier in Inteendeel, die historiese roman uit 1993 van André P. Brink, word die twee tradisionele "opponente" in die hedendaagse, maar ook eeue-oue, debat op die terrein van die historiografie en letterkunde, naamlik feit en fiksie, met mekaar vereenselwig. Dit stem ooreen met die saamlees van geskiedenis en roman, van historie en storie, by postmodernistiese outeurs, literatuur- en geskiedfilosowe. Dieselfde teorieë word in die afgelope aantal dekades toenemend te pas gebring by beide die historiografie en die letterkunde. Binne die New Historicism, 'n term wat in 1982 deur Stephen Greenblatt gemunt is in die tydskrif Genre, word die geskiedenis nie meer beskou as agtergrond vir die literatuur en as hiërargies in die magposisie (soos by die "ou historisisme") nie, maar sowel die geskiedenis as die literatuur

word as tekstueel gesien, dit wil sê gevorm deur spesifieke tekste (Davis & Schleifer 1989: 428).

Die kombinasie van sogenaamde feite met die strategieë van fiksie het, met die hernude gewildheid van historiese en dokumentêre stof, sedert veral die sewentigerjare neerslag gevind in allerlei vorms van New Journalism (sien Oversteegen, 1982: 77-122), biografieë, outobiografieë en historiese romans. Onder die invloed van dissiplines soos die filosofie, taalteorie, die letterkunde en die literatuurwetenskap het historici daarteenoor toenemend besef dat die veronderstelde streng saaklike, objektiewe karakter wat in die verlede aan die historiese feite toegeskryf is, 'n fiksie is (sien ook Harmsen, 1968: 32).

Na die sogenaamde "linguistic turn" van veral die sewentiger- en tagtigerjare is die besef binne die humaniora en sosiale wetenskappe gevestig dat die werklikheid "buite" of "agter" die taalkonstruksies wat ons kennis konstitueer slegs deur taal bereikbaar is. Hierdie retoriese taalopvatting, in die woorde van Ankersmit (1990: 203), hou onder meer in dat geen taal, genre of dissipline as deursigtig beskou word met betrekking tot die werklikheid nie. Beide literêre en nie-literêre tekste is vervormende media wat toegang bied tot 'n historiese werklikheid wat hulle ook mede konstitueer (Pieters 1996: 277).

Vir Ankersmit (1990: 31) is die gepresenteerde beeld wat in die proses gegee word slegs 'n konstruksie van die (geskied)skrywer - daar is eweveel Franse revolusies as beskrywings daarvan. Geen twee mense vertel 'n gebeurtenis op dieselfde manier nie. Daar is telkens sprake van seleksie (vergelykbaar met wat die retorici *inventio* noem) en van kombinasie (in 'n *dispositio*, soos die onderlinge dele van 'n rede bekend staan) van gegewens na aanleiding van senders se kontekste en doelstellings. Fokalisasie, volgens Mieke Bal (1978: 118) die belangrikste, subtielste en mees indringende manipulasie-middel, speel 'n vername rol in hierdie proses.

Die vooropstelling van narratiwiteit in die representasie van egte gebeure spruit volgens Hayden White (1980: 27) uit die begeerte om aan 'n uitbeelding van die lewe 'n koherensie, integriteit, volheid en sluiting toe te ken van wat slegs versin kan wees - die werklikheid vertoon geen begin, middel en einde nie. As voorstellings is geskiedverhale vir Ankersmit (1990), wat dit hiermee eens is, vergelykbaar met kunsprodukte, vanweë die gemeenskaplike posisie wat hulle in filosofiese opsig inneem in verhouding tot die werklikheid.

Sowel die narratiewe aard van beide die geskiedbeoefening en die historiese roman, as die onsekerheid met betrekking tot die feitelike en nie-feitelike, stel retorisiteit in die twee genres voorop. Die diskutabele is die tradisionele terrein van die retorika. Die retorisiteit van historiese romans is vir my in die breë daarin geleë dat die sender in sy *inventio* uit 'n in prinsipe oneindige aantal moontlikhede 'n seleksie gemaak het waarby die voorkeur meestal uitgaan na wat in historiese tekste gegee of vasgelê is. Dit hou verband met die nie-tegniese oordredingsmiddele, waar die spreker sy informasie van buite kry. Binne 'n persoonlike raamwerk word egter dit geselekteer wat vir die (reële) sender binne sy eie historiese konteks as versterking (*amplificatio*) dien van sy retoriese program, van sy *causa* of dit waarvan hy die ontvanger wil oorreed (Van Zyl 1997: 40-41).

In hierdie artikel sal vier rekonstruksies van die Estienne Barbier-gegewe ('n

"ware" geskiedenis uit die agtiende eeu) vervolgens met mekaar vergelyk word. Die eerste rekonstruksie, in die proefskrif van Roy Pheiffer (1976), is 'n voorbeeld van geskiedskrywing waarin die historiese gegewens so akkuraat moontlik agterhaal word. Sy studie word deur Brink (1993: 303) beskryf as die "volledigste verslag tot op datum van Barbier se lewe". Dit word vergelyk met drie Afrikaanse romans wat hierdie geskiedenis benut en wysig in aanpassing by 'n eie causa, naamlik 'n Man om te hardloop (1973) deur Dan Sleigh, Wydsbeen (1992) deur Zirk van den Berg en Inteendeel (1993) deur André P. Brink. (1) Eerstens word 'n kort samevatting van die relevante historiese bakens in Barbier se lewe gegee aan die hand van Pheiffer se studie. Vervolgens word die drie romans se hantering van die Barbiergeskiedenis individueel bespreek, voordat ten slotte tot 'n gevolgtrekking gekom word. By Inteendeel word ook ter vergelyking en kontras na Brink se roman Houd-den-bek (1982) verwys.

2. Bakens uit die geskiedenis van Estienne Barbier (1699-1739)

(2) Estienne Barbier, gebore in 1699, was afkomstig van die dorpie Bazoches (Van den Berg 1992: 29, Brink 1993: 29) naby Orléans (Van den Berg: 11, Brink: 20). Na 'n verblyf in Zeeland (Van den Berg: 11, 33), word hy gewerf as soldaat in diens van die VOC (Van den Berg: 1). Hy vertrek met die skip 't Huys te Rijnsburg op 8 Junie 1734 (Van den Berg: 1, Brink: 49) en arriveer in Kaapstad op 31 Oktober 1734. Hy is siek by sy aankoms en bring 'n paar weke in die hospitaal deur (Van den Berg: 4-6, Brink: 55). Hy is waarskynlik opdrag gegee om 'n vierhoekige redoute te bou na sy aankoms (Sleigh 1973: 15-19, Van den Berg: 7-13, Brink: 20, 74-78).

Hy was "'n onstuimige mens [...] met allerhande wilde skemas" (Pheiffer I, 1976: 15) - hy het byvoorbeeld voorgegee dat hy 'n geheime agent was vir die direkteure van die Kompanjie (Van den Berg: 17, Brink: 77). In 1735 het hy, tydens 'n militêre parade van die Kaapse Burgery, die konvensionele perke oorskry op 'n wyse wat Pheiffer I (1976: 16) beskryf as "te buite gegaan" en "wangedrag". Hy het onder andere 'n nag deurgebring met 'n gedroste slavin, Rosette. Die volgende dag het hy haar 24 uur lank by die manlike gevangenes opgesluit en daarna weer laat gaan (Van den Berg: 24-27, Brink: 57-58).

Op Sondag 5 Mei 1737 het Barbier in 'n besope toestand lasterlike uitlatings gemaak oor luitenant Rudolf Sigfrid Alleman (Van den Berg: 46-51, Brink: 125-128) waarvoor hy in siviele arres geplaas is. Terwyl dié saak aan die gang was, is 'n tweede siviele geding aanhangig gemaak teen Barbier vir beweerde laster teen "sergeant" Godfried Lodewijk Kok (Van den Berg: 59, Brink: 146). Christian Petzoldt, 'n oud-Kompanjiesoldaat wat na sy ontslag as notaris gewerk het, het Barbier verteenwoordig. Toe teen Barbier uitspraak gelewer is, het hy hom (volgens die notule) op so "een seer beledigende en brusque wijze" teen die Raad verset dat hy vir een-en-twintig dae (3) in die Donker Gat opgesluit is (Brink: 160-162) vir sy "quaadaardige en insolente manieren van doen" (Pheiffer I, 1976: 24). Op 19 Desember 1737 is besluit om hom nog veertien dae op brood en water aan te hou in die gevangenis. Hy is ook dieselfde dag met koste gevonniss (Pheiffer I, 1976: 24) om Allemann te erken as eerlike man en "met opene deuren en onder 't luiden der clocke, God, de Justitie en voorz. Lt. Allemann om vergiffenis te

bidden ... "!" (Nadat Van den Berg: 53 Allemann dié vonnis laat eis, word Barbier op p. 62 die vonnis opgelê met betrekking tot Kok. Brink: 165 som dié gebeure slegs kortliks op in die woorde "'n openbare apologie".)

Op 24 of 25 Maart 1738 het Barbier ontsnap. Hy was eers van plan om met een van die skepe terug te keer na Nederland, maar gaan dan weer aan land (Sleigh: 95-96, Van den Berg: 70, Brink: 175). By Brink keer hy eers weer terug om sy Don Quixote te gaan haal! Na 'n paar dae duik hy op by die weduwee "Silje" in Drakenstein, waar hy elf maande gebly het, tot die einde van Februarie 1739 (Pheiffer II, 1976: 14, Sleigh: 99-102, Van den Berg: 73-83. By Brink, 89-92, gaan hy reeds 'n jaar tevore tuis by die weduwee en ander boere. Hy reis teen die end van Augustus 1738 saam met Hendrik Ras en ander boere na die binneland.)

Barbier raak betrokke by 'n aantal koloniste wie se vee na 'n veeruil-ekspedisie met die Khoi in die binneland gekonfiskeer is. Barbier help hulle 'n "rekwes" (deels weergegee in Van den Berg: 90-91, bykans verbatim in Brink: 232) aan die Raad van Justisie opstel oor hul griewe, waarin landdros Lourens skerp aangeval word. Johannes Ras neem dit namens die boere kasteel toe. Ontevrede oor Swellengrebel se advies dat hulle hul klagtes opneem met die betrokke landdros, plak Barbier en 'n aantal gewapende burgers op 1 Maart 1739 'n "Avis van groot importentie" op teen die kerkdeur in Drakenstein, 'n onwettige optrede (Sleigh: 106-108, Van den Berg: 105-109, Brink: 239-241. Van den Berg gee klein gedeeltes van dié stuk weer, Brink slegs 'n samevatting.)

Na aanleiding van dié "oproerig en muysugtig geschrift" (Pheiffer I, 1976: 30) het die Politieke Raad Barbier op 'n ander plakkaat voëlvry verklaar (Sleigh: 110, Van den Berg: 111, Brink: 242). Sy medepligtiges kon hul binne 'n maand kom aanmeld. Dié plakkaat in die Paarl het Barbier afgeskeur, omdat hy dit glo tuis (by Johannes Ras) beter wou lees (Brink: 243). Op 17 Maart is Barbier en 'n groep gewapende boere na die plaas van heemraad Schalk van der Merwe (Brink: 248-251), waar hy gedreig het om die heemrade en hul huise te verbrand tensy die gekonfiskeerde vee terugbesorg en die twee boere in die kasteel vrygelaat word. (In Brink: 250 staan slegs: "Tensy hulle landdros Lourens en die spul skelms in die Kaap kan oorreed om te vergoed vir al die ellende wat hulle veroorsaak het, sal ons die vuur deur hierdie land dra.")

Die Politieke Raad neem vervolgens op 21 Maart, uit vrees oor sy moontlike wye aanhang onder die boere, die resoluësie aan dat Barbier nie gewelddadig vervolgd sal word nie, dat diegene wat hom help vang, vrygespreek sal word en dat die twee boere in die kasteel vrygelaat sal word indien hulle beloof om hom te help vang. Barbier stuur op 22 Maart 'n vlugskrif uit waarin onder andere staan dat hy as bemiddelaar optree en dat die boere nie trou aan waarnemende goewerneur Van den Henghel en landdros Lourens moet sweer nie.

Op 4 April 1739 is Swellengrebel deur die Here XVII aangestel as goewerneur (Sleigh: 112, Brink: 252). Barbier was steeds op vrye voet. Intussen het 15 van sy ondersteuners op 'n strafekspedisie teen die Boesmans vertrek, waardeur hulle kwytsgekeld is van hul skuld teenoor die Politieke Raad. Op 31 Julie verskyn 'n tweede "rondgaande brief" van Barbier, "Aan alles de Afrikanders gebroedsels". (Sleigh: 129 is die enigste wat na die "gebroedsels" verwys en noem dat Barbier hier eintlik "gebroeders" bedoel, soos elders in die stukke. Dié verskrywing is egter ook baie ironies, in die lig van die feit dat die koloniste Barbier later in die steek gelaat het - sien Van den Berg: 119, 125-127, Brink: 274, 298).

Barbier gee in die historiese brief "uiters aanmatigend voor [...] om namens die bewindhebbers van die Kompanjie en selfs namens die Nederlandse owerheid, die Staten-Generaal, te skryf" (Pheiffer I, 1976: 34) en roep die boere op tot militêre optrede. (Sleigh: 129, Van den Berg: 130. Brink: 267 onderspeel dié gegewe soos volg, deur dit as een van 'n "stortvloed briewe" aan te haal: "O my Afrikanergebroeders, in die naam van God en die Here Sewentien en die Stategeneraal van die Nederlande!" - sy kursivering).

Barbier kon die heersers aan die Kaap maande lank ontglip. Uiteindelik is hy op 9 September 1739 op Roode Zand in hegtenis geneem en na die Kaap geneem (Sleigh: 126. Volgens Van den Berg word hy in hegtenis geneem by Helene, die gekleurde weduwee (Silje?) van 'n blanke kolonis in die Franschoekvallei; by Brink: 296 gee hy homself vrywillig oor op Stellenbosch.) Hy het blykbaar tot teen die einde geglo hy sou vrygelaat word, maar is dadelik in die Donker Gat opgesluit. Op 12 November word hy veroordeel om aan 'n kruis gebind te word, waarna sy regterhand en hoof afgekap en hy gevierendeel sou word. Die vonnis is op 14 November 1739 voltrek. Sy hoof en hand is in "de roodesands Cloof" (Pheiffer I, 1976: 36) geplaas en sy ander vier dele langs ander hoofweë (Sleigh: 130, Van den Berg: 137, Brink: 13, 298). Op 3 Desember het die ponthouer van die Bergrivier laat weet dat 'n onbekende die paal daar aan die brand gestee het (slegs by Sleigh: 136).

Van den Berg en Brink gee meermale aandag aan die historiese dokumente, soos geïllustreer met betrekking tot die saak van Allemann versus Barbier. Laasgenoemde sê byvoorbeeld: "Den Eysscher, segt, by Eysch, dat een dronken mond, spreekt uyt s herten grond" (Pheiffer II, 1976: 6). Dit kom in beide Van den Berg (53) en Brink (62, 129) voor. Veral Brink haal meermale ter outentifikasie regstreeks aan uit die bewaarde stukke. So kom die gedeelte op p. 14 byvoorbeeld voor in die stuk CJ 3637, p. 170 - in Pheiffer II (1976: 9).

Naas redelik vasstaande gegewens soos plekke, name van persone en datums, val dit op hoe subjektief die beskrywing van Barbier se optredes reeds in die oorspronklike notules en verslae is. Sommige van hierdie beskrywings neem Pheiffer regstreeks oor, ander formuleer hy in sy eie woorde en perpetueer daarmee op sy beurt 'n bepaalde fokus op die geskiedenis. Dit illustreer op sigself die ooreenkoms tussen geskiedskrywing en literatuur.

3. 'n Man om te hardloop - Dan Sleigh

'n Man om te hardloop wyk die verste af van die historiese "feite". Ook Pheiffer (I, 1976: 13) merk op dat dit " totaal met fantasie deurspek is". Die naam Rosette kom byvoorbeeld nie voor nie en Sleigh versin in dié populêre roman 'n volkome fiktiewe verhaal van Jan Ras, oftewel die Duinemol wat so goed kan hardloop, rondom die Barbier-gegewe. Met betrekking tot die Kaapse geskiedenis, bygelowe en gewoontes, onder meer die opeenvolging aan die Kaap van die vier goewerneurs binne twee jaar (Van den Berg vermeld slegs Swellengrebel) hou Sleigh egter getrouer aan die opgetekende "feite" of indrukke as byvoorbeeld Van den Berg. Sleigh karakteriseer Barbier as buierig, vergelyk woorde soos "nors en skoorsoekerig", "nukkerig" of "bitter en stuurs" (1973: 6, 68, 122). Andersins word hy egter geteken as 'n redelik dinamiese, konvensioneel heldhaftige man wat "hartgrondiglik verveeld is deur die ewigdurende vrede in die land en die

onsimpatieke botheid van die Hollanders tussen wie hy werk en woon; hy voel eensaam, en verbitter teenoor al die Kompanjie se amptenare daar in die Kasteel, met hulle honderde regulasietjies, hulle hoogdrawende titeltjies en hulle aanmatigende eiegeregtigheid" (1973: 20). 'n Hele aantal pertinent vernederende en verontregtende optredes deur Allemann dien as motivering vir Barbier se aanvanklike beskuldigings. Hier word hy deurentyd as 'n slagoffer van korrupsie en magwellus voorgestel.

Ter motivering van sy verdere buitengewone geskiedenisverloop maak Sleigh van Barbier daarnaas 'n noodlotsfiguur, gedoem deur die waarneming van die spookskip die Vlieënde Hollander, in aansluiting by ander mites soos Van Hunk en bygelowe deur die Kaapse Maleiers. Die vernaamste motivering vir sy noodlottige neergang tot en met sy teregstelling word dus sy obsessie met die dood nadat hy die spookskip as voorbode sien (1973: 55-57), 'n "sial" of onheilsteken wat aan die Kaap as 'n seker teken beskou is van 'n spoedige dood.

4. Wydsbeen - Zirk van den Berg

Van den Berg teken Barbier (soos Sleigh) as buierig, maar maak van hom 'n egoïstiese, a-sosiale anti-held en buitestander in aanpassing by tendense in onder meer die Afrikaanse prosa van na Sestig. Dié Barbier word gekenmerk deur onheroïese gedagtes en kleingeestige optredes, in kombinasie met infantiele fantasieë van gevegte teen seerowers of die inheemse bevolking wat homself in die kalklig plaas. Hy is jaloers op luitenant Allemann se skynbare sukses op alle gebiede en het net een vriend, die "dik Duitser" Christian Petzoldt.

In Wydsbeen hang die hoofvraag myns insiens onder andere saam met die heldedheid: Die algemene vraagstelling sou kon wees: Wat is die heldedheid? En die spesifieke vraagstelling: Was Barbier 'n held? Die naaste wat die Estienne Barbier van dié roman egter aan heldedheid kom, is in sy dagdrome en in sy geskrifte, later vlugskrifte. Anders as die behendige perderuiter en vegter van Sleigh, is hy 'n gewese bouer wat onhandig is met aktiwiteite soos ruiterskap, dril, kleiduifskiet én leierskap. Vanweë sy naïewe idealisme stry hy egter teen korrupsie, vandaar sy straf ('n daad wat hom daarná permanent teister) vir die slavin Rosette ná hy homself deur omgang met haar "besoedel".

Van den Berg beeld die figuur vol diskrepancies uit. Die titel Wydsbeen spreek nie alleen van 'n liggaamshouding (eers op die kerk se nok, later op die boot waarmee hy ontsnap, daarna op sy perd en uiteindelik tereggestel op 'n houtkruis) nie, maar veral van 'n ietwat halfhartige macho-houding van heldhaftigheid wat telkens ontspoor en oorgaan tot die onheroïese en potsierlike. Enersyds voel dié Barbier afgeslote van en gekant teen sy medemense; andersyds wil hy juis vir hulle stry, maar met homself as leier. Barbier raak toenemend verstrik in die web wat sy eie menslike beperkthede saam met die noodlot span. Sy aggressie bring hom in botsing met sy makkers en meerderes en lei tot sy eerste arres. Die vier maande in die gevangenis laat hom totaal afgeskei, fisiek smerig en laer as enigeen in die gemeenskap voel, maar nogtans moreel minder besoedel. Later verlaat sy boerevolgeling hom as hulle van vervolging kwytgeskeld raak om teen die Boesmans te gaan veg.

Alleen met sy perd op 'n eensame swerftog waartydens hy steeds meer vlugskrifte

skryf (later net vir homself), raak Van den Berg se Barbier volgens konvensionele begrippe steeds gekker, maar in terme van menslikheid en insig in die groot synswaarhede vertoon hy 'n groei wat hom kortstondig uitlig bo vroeëre kleinlikhede. Op sy laaste nag van vryheid besef Barbier "hoe dankbaar hy is vir elke blyk van vertrouwe, elke vriendelike gebaar". Hy verwag niks meer nie. Hierna is hy in staat om waarlik onselfsugtig op te tree wanneer hy homself aan die soldate oorgee om die vrou wat hom herberg gee nie in gevaar te stel nie. Die afloop daarna tot sy teregstelling is hoofsaaklik 'n doelbewuste ontvlugting in sy fantasiewêreld uit vrees vir wat voorlê.

Van den Berg se roman speel doelbewus in op die historiografiese debat. Voorin Wydsbeen word byvoorbeeld onderskei tussen feite en fiksie: "Dis 'n ware verhaal dié. Uiterlike gegewens en karakters is histories [...] Innerlike gedoentes is stories". Reeds die seleksie van historiese feite, die fokalisasie, ensovoorts, stuur elke verslag of verhaal egter retories weg van die storie as 'n absolute "waarheid". Sy onafwendbare noodlot verwoord die karakter Barbier in metafiksionele terme: "Dit voel of hy bloot 'n akteur is in 'n rol wat vooruit vir hom geskryf is. Hy moet die rol speel en word wat hy bestem is om te word, ongeag die gevolge" (1992: 82).

Ten spyte van goeie momente is die argumentasie ten grondslag aan Van den Berg se hooffiguur vir my psigologies minder oortuigend, onder andere omdat die Barbierkarakter so sterk twintigste-eeus aandoen binne die vroeg 18de-eeuse konteks, maar sonder dat dié verskille doelbewus uitgebuit word, byvoorbeeld op postmodernistiese wyse. Die ?apteks se aanspraak op die "universele menslikheid" word nie waar gemaak met betrekking tot dié uitsonderingskarakter nie. Die roman oortuig ook nie op die vlak van oorsaak en gevolg nie. Ten einde dié hoogs uitsonderlike gedokumenteerde gebeureverloop oortuigend te motiveer, is myns insiens sterker aanleidings nodig as 'n gespletenheid tussen eiebelang en kampvegterskap. Dit is veral jammer dat Barbier se verlede in Zeeland totaal onderbenut word met betrekking tot die psigologiese motivering. Omdat die noodlotslyn nie konsekwent genoeg deurgetrek word nie kom sommige gedagtes en handeling eintlik minder gemotiveerd voor as Dan Sleight se noodlotsbepaalde Barbierfiguur. Eweneens minder oortuigend is die rol van vroue in Wydsbeen. Beide Rosette en Helene Cellier bly skadufigure, soos waargeneem deur Barbier se nogal abnormale oë. Dit illustreer wel goed hoe hy nooit werklik kontak maak met sy medemens nie.

5. Inteendeel - André P. Brink

Waar Wydsbeen literêre konvensies van 'n aantal jare gelede reflekteer, is Inteendeel grootser in konsepsie en speel dit in op talle heersende poststrukuralistiese konvensies en opvattinge, onder meer op historiografiese gebied. Inteendeel is in etlike opsigte vergelykbaar met Brink se historiese roman Houd-den-bek: Brink verbind hom enersyds, soos in Houd-den-bek, deur die keuse vir argiefstof in mindere of meerdere mate tot geskiedkundige bakens, maar wil andersins juis hierteen ingaan. Dit gaan weer om 'n geregsaak uit die verlede, ongeveer 90 jaar vroeër as in Houd-den-bek. Die roman kies ook weer kant teen die establishment, ofskoon dit nou nie om 'n tradisioneel gemarginaliseerde hooffiguur gaan nie.

'n Ooreenkoms, maar terselfdertyd 'n verskil, tussen Inteendeel en Houd-den-bek is die afdruk uit die oorspronklike dokumente in 'n spel met outentifisering op die skutblad. In Inteendeel gaan dit egter hierby nie om 'n enkele sin wat met die causa saamhang nie, maar om 'n (doelbewus) warrige konglomerasie van inligting in Barbier se handskrif, waarby veral die twee voorkomste van die getekende naam Estienne Barbier opval. Dié handtekening kom ook voor op die laaste bladsy (1993: 301). Dit het 'n amplificatio of uitlig van Barbier as sentrale figuur tot gevolg. (4) Die argumentatio word ook om dié figuur uitgebou. Teenoor Houd-den-bek, waar die gebeure ('n slawe-opstand) sentraal staan, gaan dit hier veral om 'n hoogs uitsonderlike figuur, sy dae en die ekstreme gevolge daarvan. Teenoor die topiese vrae wat in Houd-den-bek telkens met die gebeure saamhang, gaan dit hier telkens om 'n beantwoording van vrae rondom die figuur, soos: Wie was Barbier? Waarvandaan het hy gekom? Wat het hy (verkeerd) gedoen? Hoe het hy opgetree? Met behulp van wie het hy dit uitgevoer? Van die historiese gegewens maak Brink 'n metaroman in 300 korter en langer paragrawe (van een reël tot etlike bladsye), in drie dele.

Louise Viljoen (1995: 5) verklaar dat die roman "does not contradict any of the known historical facts about Barbier". Hoewel Brink die naaste van die drie outeurs aan die gedokumenteerde feite hou, bring hy wel aansienlike wysiginge aan, soos in die geval van Houd-den-bek. Groot veranderinge is veral die uitvoerige reise (onder meer van Barbier met Allemann en Mentzel); Barbier se periode as pasganger (1993: 79-108); die hele Rosette-gegewe ná die gewraakte nag, byvoorbeeld die "feit" dat hy Rosette help ontsnap het (1993: 143); uiteraard die Jeanne d'Arc-verwysings (Brink voer dié verbeeldingskarakter - maar geld dié term nie maar vir al die ander karakters ook nie? - vernuftig in op grond daarvan dat Bazoches digby Orléans geleë is!) en talle kleiner besonderhede. Deur laasgenoemde wysiginge word die aandag aan die gemarginaliseerde vroulike onderdrukte binne die manlik-georiënteerde geskiedskrywing op doelbewus kunsmatige wyse uitgebrei om so die aandag daarop te vestig. Dit is opvallend dat Brink van Rosette aanvanklik 'n slavin uit Bengale maak (met 'n "ligte koperkleur" en "golwende growwe hare" - 1993: 35), maar later haar verbintenis met Afrika (Goree) voorop stel: "Ek kom uit Afrika" (1993: 65). Dit sluit aan by die feit dat Barbier haar in toenemende mate met Afrika vereenselwig. By Van den Berg (1992: 14) behoort Rosette tot die Khoi. Brink wil waarskynlik met sy Rosette die groter Afrika betrek, asook die verskillende gedaantes van die Ander.

Ten spyte van al die doelbewuste veranderinge kom Brink se karakteruitbeelding myns insiens nader as Sleigh of Van den Berg aan die impulsiewe, heethoofdige aard van Barbier wat na vore kom uit sy veelwoordige oorgeblewe skryfsels (in Pheiffer II, 1976 afgedruk), maar hy buit die verdere ryke moontlikhede wat dié figuur bied op talle maniere uit: Brink kies in Inteendeel vir 'n onberekenbare verteller (vergelyk Booth, 1961, se aandag aan die "unreliable narrator") as hooffiguur, 'n leuenaar en onbeskaamde retorikus wat daarop uit is om sake te plooi soos dit hom pas. Dit open baie spelmoontlikhede, soos soms baie vermaaklike weersprekinge, verskillende konflikterende weergawes van dieselfde basiese gegewens, ekstreme voorstellings, (5) leuens en fantasieë. Barbier word in die proses beslis by Brink aangebied as veel onskadeliker as die korrupte heersers met wie hy bots, onder meer deur die Don Quichote-gegewens wat as interteks gebruik word. Sy grootheidswaan en ongelooflike vertellinge herinner ook aan 'n Baron von Münchhausen.

Die leuen en waarheid isotopieë, gekoppel met die metafiksionele en eietydse

historiografiese opvattinge, staan sentraal. Soos in Houd-den-bek is daar 'n neiging tot klinkende sententiae: Reeds die subtitel sluit af met die woorde "EN LEUENAAR" strategies in die belangrike slotposisie geplaas. Ook die motto, 'n aanhaling van Barbier, pas hierby aan: "Maar degeenen die de waerheijt seggen, hebben geen herberg ... in deese lant". Die roman open met die woorde: "Ek is dood: jy kan nie lees nie: dié sal [daarom] nie 'n brief gewees het nie", 'n direkte verwysing na "Outwork" van Derrida in Dissemination (1980: 3). (6) Barbier "skryf" sy geskiedenis terugskouend aan Rosette vanuit die Donker Gat, waar "verbeelding werkliker [is] as herinnering" (1993: 69). Op die eerste bladsy (1995: 13) praat hy ook van 'n "uiterste en onmoontlike brief" sonder pen of papier en kontrasteer sy "blote storie" (Aucamp as interteks!) met Rosette se "versinsels". Dié inset herinner aan Brink se Kennis van die aand (1973), waar Josef Malan sy verhaal (wat meer "lig op die saak" sal werp - 1973: 4) in die tronksel skryf (maar dan by 'n gloeilamp wat voortdurend brand) op velle papier wat hy steeds by die toilet wil afspoel, asook aan Die kremetartekspedisie (1981) deur Wilma Stockenström. Die fiksionaliteit van die gegewe word in laasgenoemde onder meer geamplifiseer as die slavinverteller en -fokalisator versug: "As ek kon skryf" (1981: 28). Intendeel word dus aangebied as 'n versonne alternatief op die geskiedskrywing, met die vooropstelling van die spel met feit en fiksie. Laasgenoemde is volgens Kannemeyer (1983: 407) 'n kardinale aspek van Brink se romans sedert Kennis van die aand.

Dié "verbeelde briewe" van Barbier word dan later in verband gebring met vryheid (hier ook 'n sleutelbegrip, soos in Houd-den-bek): "Ek skryf nie; jy kan nie lees nie; die vloei is volmaak - so vry soos die kurwes en sinne van 'n voël se vlug teen die perkament van die lug" (1993: 124-125). Daarteenoor kry die leser egter die roman op skrif aangebied deur 'n eksterne vertelinstansie, wat enige konvensionele werklikheidsillusie doelbewus teenwerk. Dit gee aanleiding tot Barbier se observasie dat hy "nie skryf nie, maar geskrywe word; nie waarneem nie, maar waargeneem word - op 'n groot afstand, 'n afstand van tyd en ruimte, uit 'n eeu wat nog nie aangebreek het nie". Dit het implikasies vir die fiksionaliteit van dié soort retoriese konstruering: "En wat sou so iemand verstaan van hierdie ek, vasgekeer in dié ruimte waar ek nie hoort nie?" (1993: 153). Barbier is enersyds die konstruksie van sy eie leuens en versinsels - "Ek het self die produk van my verbeelding geword", wat al skrywend versin: "Dis hoe dit gebeur dat ek [...] my inskryf in 'n nuwe reis op soek na jou" (1993: 282) en: "Wie pen op papier sit, lyk dit my, lieg" (1993: 170). Hierby betrek hy ook Rosette: "Jy sal wel weet, Rosette, jy wat storieverteller is, dat die waarheid omring lê deur die leuen, en net bereik kan word deur die avontuur van jou pogings om dit te vertel" (1993: 166).

Die roman getuig in 'n veel groter mate as Houd-den-bek van die relatiwiteit van geskiedskrywing, met "dié ander loop van die bewussyn" wat hom steeds "agter die stroewe grammatika van die daaglikse relaas" (1993: 38) bevind. Konvensionele grense word oorskry, soos by Van den Berg se Barbier, maar nog meer: "Dit is die geheim [...]: om te weet wanneer om jou rug op die alledaagse te draai en uit te gaan in daardie ruimte wat ander as waansin bestempel". Die leuen is volgens hom nodig "om jou hoegenaamd die waarheid te verbeel. Slegs deur die moontlikheid van die leuen toe te laat, kan ons uitgryp [...] na wat werklik gebeur het, en gebeur, en nog mag gebeur" (1993: 31).

Die konglomerasie van betekenis wat rondom die begrip Afrika uitgebou word, laat onder meer sien hoe 'n ver pad in die besinning oor hierdie vasteland geloop is sedert die dae van S.J. du Toit met sy reisjoernaal Sambesia van 'n eeu tevore

(1894). Aan die een kant word Afrika self nie alleen 'n land van Rosette en ander storievertellers nie, maar ook 'n vorm van geskiedskrywing: " Ek volg die storielyn, jou storielyn, soos dit deur die skitterende land loop" (1993: 288) en veral 'n grootse(r) verhaal: "Ek kyk na die kontoere van die landskap wat rondom my vloei soos 'n storie sonder einde" (287). Afrika is egter ook Barbier se eie versinsel (soos in die geval van beide vroeëre en huidige ontdekkingsreisigers, joernaliste en geskiedskrywers): "Maar dié keer was ek vry [...] om die name en lengte- en breedtegrade van ervaring te prakseer sonder die voorskrifte van ander" (1993: 193). Hierby sluit die reeks verwysings aan na diere "uit die wêreld van fabels" (1993: 32) en mites - soos die Eenhorning en die Hippogrief, (7) die groot eier, (8) asook die ontginning van die Monomotapagegewe - en reisbeskrywings soos dié van Olfert Dapper (1686) en 18de-eeuse ontdekkers van die Kaap en die binneland. Dit verbind hy met kolonialistiese vernielsug en uitroeiing: "Die leegte. Binne vier jaar het ek hierdie vlaktes sien verander. Die eerste keer was daar troppe wild in oorvloed. Nou gaan dit swaar om enigiets op te spoor. Daar is nie meer eenhorings oor nie. Miskien het selfs die hippogriewe verdwyn. Dis 'n hartseer, hartseer land" (1993: 285) - 'n variasie op en herskrywing van N.P. van Wyk Louw se "O wye en droewe land". Die fantasering word deel gemaak van die argumentatio rondom die figuur van Barbier en dra by om sy vrywillige oorgawe ten slotte te help motiveer.

Ook die karakterontwikkeling wat Brink se Barbier ondergaan, dien as motivering vir die slot. Die historiese Barbier se geskifte getuig van 'n instelling wat uit 'n hedendaagse perspektief rassisties genoem sou kon word. In Inteendeel ontwikkel dié karakter van aanvanklike onbegrip en neerbuigendheid (1993: 26- 28) (9) tot 'n tussenstadium van groter begrip as dié mense hulle oor hom ontferm (1993: 283). Hy noem hulle hier egter nog "Hottentotte", maar vra later om verskoning vra vir dié benaming (1993: 289). Brink buit hier selfs 'n fragment uit 'n voorlegging van die Palestynse Bevrydingsorganisasie (1993: 304) uit om kommentaar te lewer op leë versoenende woorde sonder meegaande dade. In die roman neem die aardse Khoikhoen dit egter letterlik op en Brink se Barbier word ter boetedoening inderdaad fisies verneder.

Ingrypend is dus ten slotte Barbier se veranderde houding teenoor die Khoikhoen. Waar Van den Berg sy Barbier ten slotte in homself laat keer, reik Brink se Barbier juis uit tot die Ander. Daardeur kom hy egter ook na aan die aarde en word van alle onnodighede gestroop - soos Van den Berg se hoofkarakter. Ander ooreenkomste is Barbier se waansin, asook sy fisiese bewustheid van en opgaan in sy basiese behoeftes (Van den Berg 132-133, Brink 282-291).

By die geregtelike saak in Inteendeel kan die spesifieke (etiese) vraagstelling eerstens in verband met skuld gebring word, maar dit loop (soos in Houd-den-bek) op innerlike vryheid uit. Aanvanklik kan gevra word: Wie is skuldiger: die heersers of Barbier? Waar die gegewe in Houd-den-bek in die proses op 'n hoër plan geplaas en uitgebou word tot eksistensiële vroeë rondom vryheid en onvryheid, gaan dit uiteindelik in Inteendeel om 'n vraagstelling wat teruggaan op die kolonialistiese skuldgevoelens oor wat die wit oorheersers Afrika en sy mense aandoen, maar ook om dit wat mans vroue aandoen: "dit was reg dat ek die misdadigers aan bewind aangekla het. Dit was reg dat ek die uitgebuite koloniste opgeroep het. Maar dit was onvergee?ik dat ek nooit ons eintlike bondgenote erken het nie: die mense van hierdie land, wat nog altyd aan die kortste ent getrek het. Deur dié blindheid het ek jou verneder: selfs toe ek jou die nag vrygestel het, was dit maar net uit selfsug; ek het nie regtig aan jou gedink nie: jy, vrou,

slaaf" (1993: 299). Daarom gaan gee die Barbier van dié roman hom tweedens vrywillig oor op grond van sy ras se skuld teenoor hulle - 'n doelbewuste wysiging van die geskiedenis (sien ook Sleigh 1973: 120-121 en Van den Berg 1992: 135).

Daarmee antwoord Inteendeel (soos die titel aandui) in 'n sekere sin op romans soos *Di koningin fan Skeba* (1896) se kolonialistiese en egosentriese blank-westers-georiënteerde soektogte na wat die wittes pas in Afrika en gee 'n tree verder as in *Houd-den-bek* met betrekking tot die gemariginaliseerdes. Inteendeel se sterk politiese betrokkenheid blyk uit Brink se wysiging van die geskiedenis deur Barbier as sondebok boete te laat doen vir die vernietigingsdrang van die wit koloniste in Afrika. Dié soort postmodernistiese historiese fiksie waar die geskiedenisverloop aangepas word om die eie tyd te dien, word "uchronian fiction" genoem. Wesseling (1991: 101) definieer dit soos volg: "the type of counterfactual fantasy which devises alternatives within the confines of documented history" (sien ook Viljoen 1995).

6. Ten slotte

Die verskillende seleksies uit en rekonstruksies van dieselfde gedokumenteerde historiese materiaal in die bespreekte romans lei duidelik tot uiteenlopende resultate op die vlak van die inventio (seleksie van stof) en dispositio (kombinasie). Aangesien die geskiedenis heelwat oop plekke laat tussen vaster bakens soos datums, plekke en name, het dit die ideale omstandighede geskep vir verskillende retoriese bewerkings, vir telkens 'n andersoortige argumentatio of lyn van oorsaak en gevolg in aanpassing by die senders se kontekste, om dié gerapporteerde gebeure te verklaar. Die oorredingskrag hierby hang myns insiens in die algemeen veral saam met die psigologiese motivering wat met betrekking tot Barbier se aard en optredes gegee word binne die konteks van die 18de-eeuse Kaapse samelewing. Hierby word sommige van die opgetekende geskiedkundige "feite" in die romans as nie-tegniese bewysmiddele gebruik en deur amplificatio en minutio geplooi en gewysig om in die eie argumentasie te pas.

Die oop plekke wat die geskiedenis skep en die alternatiewe geskiedskrywings wat dit oplewer, word meermale met poststrukuralistiese tendense gekoppel, vergelyk Wesseling (1991: 169, 13-14) oor die "future-oriented interest in the past" in dié tekste, en die feit dat afwykings moontlikhede voorsien vir 'n toekomstige transformasie van die samelewing op grond van die verlede. So 'n verandering word reeds voorsien in Jeanne se opmerking in Inteendeel dat Barbier die binneland wil in: "Om Rosette te soek. Om Monomotapa te kry. Om in te meng met die geskiedenis" (1993: 189). Die ketting van oorsaak en gevolg (teenoor *Houd-den-bek*) moet hier juis gebreek word: "Chronologie is ons grootste uitdaging [...] Breek die ketting ..." (1993: 188).

Romans met eietydse postmodernistiese trekke neig dikwels tot 'n versplinterde aanbod, soms met die invoeging van ander tipe tekste (soos in die werk van Koos Prinsloo). Soos mense deur die loop van eeue steeds daartoe geneig was om strukture op 'n chaotiese werklikheid te poneer, in aanpassing by die topos van oorsaak en gevolg, het dié soort tekste meestal die effek op lesers (veral binne die logosentriese westerse maatskappy) dat hulle 'n samehangende betekenis en onderliggende struktuur daarin wil soek. Dit lei tot 'n retoriese proses van inventio en dispositio by die ontvanger, waar uit die moontlikhede wat die teks bied tot 'n

eie seleksie en sinvolle kombinasie gekom word. Die storie verval dus nie werklik nie - die leser maak sy eie, in aanpassing by sy individuele konteks. Aspekte soos retorisie kan dus ewe goed by hierdie soort tekste ondersoek word.

By heelwat van die Afrikaanse romans van die afgelope twee dekades wat by postmodernistiese tendense aansluit, is daar 'n mate van kontras tussen 'n oppervlakkige chaotiese voorkoms en 'n logies-kousale "dieptestruktuur" wat afgelei kan word. Van Coller (1990: 120) gee in dié verband die volgende negatiewe eindkonklusie oor Houd-den-bek. (10) "Houd-den-bek [...] is 'n verkapte oukatoriële roman en selfs nie 'n grootse konsepsie kon dié werk werklik red nie". Die roman se vorm, die reeks fokalisasies, konflikteer vir hom met onder meer die "duidelike standpuntinname van die abstrakte outeur wie se werking op elke vlak voelbaar en aantoonbaar is". Ek wil verskil van sy oordeel op dié genoemde gronde: Nie die relatiewiteit van menings is in Houd-den-bek uiteindelik die uitgangspunt nie, maar juis die koherente argumentasie rondom die hoofvraag oor vryheid, waarby die roman bepaalde keuses vooropstel. Daarmee wou Brink lesers by uitstek oorreed.

In Inteendeel, waar die causa grotendeels met die grense tussen leuen / fiksie / verdigting en waarheid te make het, word die relatiewiteit van beide die eie visie én dié van die geskiedskrywer pertinent voorop geplaas. Dit lyk aanvanklik na een van die groot verskille tussen Inteendeel en Houd-den-bek. Die derde (slot)deel maak egter 'n verskil, want ook hier word 'n duidelike keuse (teen die geskiedenisverloop in) uitgeoefen. Ten slotte is Inteendeel myns insiens eweneens (indien dan op andersoortige wyse) gerig op oorreding, soos ook onder meer blyk uit die sterk patos-elemente in die derde deel. Brink maak weer 'n politieke stelling en spreek op dié wyse 'n voorkeur uit vir 'n alternatiewe (maar ook 'n doelbewus retories-gekonstrueerde) eie geskiedenisverhaal. Daardeur stuur alles in die roman dus met 'n logiese noodwendigheid af op dié einde - 'n lyn wat deur die leser gerekonstrueer kan word. Tematies verskil dit in dié opsig myns insiens van 'n roman soos Toorberg (1986), waar betekenis as sodanig geïdentifiseer word.

Die vastrappele van die geskiedenis bied 'n vastigheid en kousaliteit binne die oënskynlike chaotiese aanbieding van tekste rondom Barbier. Met betrekking tot dié figuur is 'n duidelike histories-chronologiese lyn waarneembaar. Aangesien Brink kies vir die historiese kan hy dié chronologiese ketting maar ten dele breek met sy verbeelde reise en ander motiverings vir Barbier se teregstelling. Barbier is nou eenmaal ingekader tussen die datums 8 Junie 1734, toe hy in die Kaap aangeland het en 14 November 1739 toe hy gedood is (met 'n reeks gedokumenteerde gebeure tussenin). Die geskiedenis gee dus self 'n logies-chronologiese lyn van oorsaak en gevolg. Soos die geval met "And our fathers that begat us" (1987) deur Koos Prinsloo lyk Inteendeel na 'n konglomerasie van tekste, na 'n web van betekenis, eerder as dat een sluitende betekenis geld. Dit verg as sodanig 'n groter inspanning van die leser as medeproduseerder van betekenis, maar dit waar die leser na toe werk, verskil nie wesenlik nie. Ook die sentrale hooffiguur met wie alle drade verknop is, skep op sigself reeds eenheid.

In heelwat van die tekste sedert die tagtigerjare word eietydse historiografiese en ander filosofieë, asook literêre konvensies (soos die problematisering van grense en die bevraagtekening van waarheidsveronderstellinge) getematiser. Hierdie spel met konvensies, eerder as wesenlike verskille op die vlak van inventio en dispositio ten opsigte van die voorafgaande Afrikaanse romans, is meermale verantwoordelik vir die poststrukuralistiese inslag van dié tekste. Die retorika is

du ook met betrekking tot hierdie tipe romans 'n nuttige ondersoeksinstrument.

Deur 'n keuse om 'n historiese roman te skryf, kies 'n outeur in mindere of meerdere mate daarvoor om binne die vaste bakens van die geskiedskrywing te beweeg. Dit kan enersyds dien as 'n hulpmiddel by sowel die keuse van 'n quaestio as die ordening van gegewens in 'n dispositio, maar kan andersins dalk soms 'n demper op kreatiwiteit plaas. (11) Dié keuse is egter geen verpligting om nie af te wyk van die opgetekende geskiedenis (wat ook maar gekonstrueer is) nie. Anders as die historikus is die literêre outeur hoegenaamd nie eties gebonde met betrekking tot (ten minste 'n poging tot) noukeurigheid ten opsigte van die dokumentering van feite of die hantering van reeds gedokumenteerde feite nie. As gevolg van hierdie vryheid word die keuse vir 'n historiese kader in die hedendaagse romankuns kennelik beskou as 'n belowende vertrekpunt, soos blyk uit die groot aantal historiese romans wat dié tyd oplewer. Dit kan veral toegeskryf word aan die talle retoriese spelmoontlikhede wat beide die historiese herkenningspunte én die oop plekke binne die geskiedskrywing aan senders bied om hulle ontvangers mee te verras en te boei.

Universiteit van Stellenbosch
E-pos: dpvz@akad.sun.ac.za

Bibliografie

- Ankersmit, F.R. 1990. De navel van de geschiedenis. Over interpretatie en historische realiteit. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Brink, André P. 1982. Houd-den-bek. Emmarentia: Taurus.
- Brink, André P. 1993. Inteendeel. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Brink, André P. 1973. Kennis van die aand. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Davis, R.C. & R. Schleifer 1989. Contemporary Literary Criticism. New York: Longman.
- De Klerk, W.A. 1974. Klein reis deur Drakenstein. Kaapstad.
- Derrida, Jacques. 1980 (1972). Dissemination. Chicago: University of Chicago Press.
- Du Toit, S.J. 1895. Samesia, of Salomo's goudmijnen bezocht in 1894. Paarl: D.F. du Toit.
- Du Toit, S.J. 1898. Di koningin fan Skeba, of Salomo syn oue goudfelde in Samesia. Historise roman, met prente. Paarl: D.F. du Toit.
- Greenblatt, Stephen J. 1982. "Introduction" to "The forms of Power and the Power of Forms in the Renaissance". Genre 15 (1-2): 3-6.
- Harmsen, G. 1968. Inleiding tot de geschiedenis. Utrecht: Ambo.
- Janssens, M. 1984. Nederlandstalige romans met meervoudige ik-vertellers. In: K.

Porteman (red.). Uit goeder jonsten. Studies aangeboden aan prof. dr. Roose naar aanleiding van zijn emeritaat, 221-231. Leuven: Acco.

Kannemeyer, J.C. 1983. Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur. Vol. 2. Pretoria: Academica.

Oversteegen, J.J. 1982. Beperkingen. Methodologiese recepten en andere vooronderstelling en vooroordelen in de moderne literatuurwetenskap. Utrecht: HES.

Penn, Nigel. 1988. Estienne Barbier: An Eighteenth Century Cape Social Bandit? *Social Dynamics* 14 (1): 1-19.

Pheiffer, Roy Henry. 1976. Die gebroke Nederlands van Franssprekendes aan die Kaap in die eerste helfte van die agtiende eeu. D. Phil.-proefskrif. Johannesburg: Universiteit van die Witwatersrand. 2 Vols.

Pieters, J. 1996. Van oude dinge, de sake die voorbijgaan. Het New Historicism en de paradigmawissel in het historiese literatuuronderzoek. *Tijdschrift voor Literatuurwetenskap* 4: 276-288.

Prinsloo, K. 1987. Die hemel help ons. Emmerentia: Taurus.

Sleigh, Dan. 1973. 'n Man om te hardloop. Kaapstad: Tafelberg.

Stockenström, Wilma. 1981. Die kremetartekspedisie. Kaapstad: Human & Rousseau.

Van Coller, H. P. 1990. Tussenkoms. Pretoria: HAUM.

Van den Berg, Zirk. 1992. Wydsbeen. Kaapstad: Tafelberg.

Van Heerden, Etienne. 1986. Toorberg. Kaapstad: Tafelberg.

Van Zyl, D.P. 1995. Salomo syn oue goudfelde. Op die spoor van die retorika in die Afrikaanse romankuns. Ongepubliseerde proefskrif. Universiteit van Suid-Afrika.

Van Zyl, Dorothea. 1997. Die retorika en die Afrikaanse historiese roman. *Annale* 1997/2. Universiteit van Stellenbosch.

Viljoen, Louise. 1995. Re-writing history: André Brink's *An act of terror* (1991) and *On the contrary* (1993). *Koers* 60 (4): 505-519.

Wesseling, Lies. 1988. Geskiedenis as bodemlose bron; de postmodernistiese variant op die historiese roman. In: Aad Blok, Gerard Steen & Lies Wesseling (reds.). *De historiese roman*, 140-163. Utrecht: Stichting Grafiet.

Wesseling, Elizabeth. 1991. Writing history as a prophet. Postmodernist innovations of the historical novel. Amsterdam: John Benjamins.

White, Hayden. 1982 (1978). *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

-
- (1) Op die representasies van Barbier se geskiedenis in W.A. de Klerk se Klein reis deur Drakenstein, 1974, en sy ongepubliseerde drama, asook in Nigel Penn (1988) se artikel oor Barbier as "social bandit" in Social Dynamics, gaan ek nie in nie.
- (2) Pfeiffer I (1976: 14-37) se rekonstruksie van die historiese gegewe dien hier as basis en uitgangspunt. Slegs by direkte aanhalings word bronverwysings na hierdie teks vervolgens gegee. Vermelding van dieselfde historiese gegewe by die ander drie romans word telkens in hakies uitgewys. Die boeke se publikasiedatums word slegs die eerste keer vermeld.
- (3) Volgens Brink (1993: 162) is hy 'n week in die Donker Gat opgesluit, later vir nog veertien dae met brood en water (165).
- (4) Hierdie (drieledige) bevestiging van Barbier as historiese feit word egter gedekonstrueer deur die woorde: "Ek is afwesig van my myself. Ek is self afwesigheid. Al wat ek het, is my storie" (1993: 14) - sien ook Viljoen (1995).
- (5) Vergelyk 1993: 72-73, 123-124, 157-158, 238, 272.
- (6) Volgens Viljoen (1995) dui dit aan dat die roman die aanwesigheid van sowel geskrewe fiksie as historiese dokumente sal dekonstrueer.
- (7) Sien Brink (1993: 32, 48, 90, 95, 103, 148, 185 en 290).
- (8) Vergelyk Brink (1993: 61, 95, 279, 280).
- (9) Opvallend is die afstand in die veralgemenende geskiedskrywingstoon waarvan die styl hier getuig. Op die vlak van die elocutio is groot verskille tussen sommige aanvanklike gedeeltes en die slot te konstateer.
- (10) Die feit dat Houd-den-bek, as moderne roman, tuishoort by wat Janssens (1984) onderskei as 'n "ouer" vorm van die meervoudige ek-roman, lei in 'n groot mate tot dié oordeel. Myns insiens werp die maatstaf van ouderdom by 'n waardeoordeel egter vrae op.
- (11) Laasgenoemde vind myns insiens in 'n mate plaas by Van den Berg se Wydsbeen. André P. Brink toon egter in Inteendeel voortreflik hoe ver gegaan kan word met die ontginning, maar ook die herskrywing en subvertering, van die geskiedenis.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknummers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 1. Junie 1999

"Het Babel van haar tijd": Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar kennis van (oosterse) talen [\(1\)](#)

- Pieta van Beek -

Abstract

The polyglot pages of calligraphy by Anna Maria van Schurman (1607-1678), the first female student in the Netherlands, have been praised and collected as works of art. However, sometimes they were called a simple mechanical ostentation of her variety in knowledge of especially Eastern or Semitic languages. From the fourteen languages she knew, seven seemed to belong to the Semitic language-group. In this article I will argue that you can look at the polyglot pages in a different way, namely as show-pieces of prevalent views in the Renaissance on Semitic languages (Hebrew always on top). They can also be viewed as evidences of her outstanding reputation as being the most learned woman of Europe.

Viro Clarissimo Andreae

In het de Koninklijke Bibliotheek liggen vele schatten verborgen. Eén ervan draagt het signatuur KB 121 D 2/49. Als je het aanvraagt ligt er na een tijdje een prachtig geschreven blad voor je op tafel met wat wel abracadabra lijkt. Na een poosje begrijp je pas waarom je het niet kunt lezen. Het ligt ondersteboven. Dan ontdek je langzaam dat het een polyglotte schrijfproef is van de eerste vrouwelijke student in Nederland, Anna Maria van Schurman (1607-1678). Zij was een succesvol schrijfster in het Latijn, Grieks, Hebreeuws, Frans en Nederlands, kunstenares, polyglot, eervol lid van de Republiek der Letteren, voorzitter van een Europese Vrouwenrepubliek der Letteren, etc. [\(2\)](#) Op het blad staan (van boven naar beneden) citaten in het Hebreeuws, Aramees, Samaritaans, Syrisch, Arabisch, Ethiopisch en Grieks (zie afbeelding). Er zijn nog meer van die polyglotte kunstwerkjes overgeleverd. [\(3\)](#) Vaak werden ze geprezen, verzameld en opgeborgen in rariteitenkabinetten, maar soms ook afgedaan als gepronk met haar talenkennis en calligrafisch vermogen. Van der Stighelen noemt het "gezochtheid en intellectuele overladenheid" en denkt met Hooft in gedachten aan "schoolmeesterije". [\(4\)](#) Er is echter meer aan de hand dan bloot vertoon.

Den Haag, KB, 121 D 2/49, p. II

1. Talenkennis

Anna Maria van Schurman's talenkennis was van jongsaf aan al stof voor bewondering. Toen ze nog maar een jong meisje van dertien was, prees de dichteres Anna Roemers Visscher, behalve haar artistieke talenten, ook haar

kennis van Latijn en Grieks:

Laat uw' lieve, kleene mondt,
 Als het past, met reën en grondt,
 Mannen hoochmoedt doen verdwijnen;
 Als gij Grieken en' Latijnen
 Dat geleerd' uytheemsche volk
 Toe kent spreken, zonder tolk [\(5\)](#)

Dertig jaar is ze als de dichter en oudere vriend Jacob Cats haar kennis van veertien talen in zijn Trouwingh prijst:

Die in de Nederlandtsche, Hooghduytsche, Fransche, Latijnsche talen, soo wel ervaren is geweest, dat sy daer in loffelick spreken, brieven schrijven, en dichten konden.

Die in de Griecsche, Bibels-Hebreusche talen soo wel geoeffent was, datse daer in de Auteurs lesen, verstaen, daer van oordeelen, oock in schrijven konde.

Die in de Italiaensche ende Engelsche talen soo verre is gevordert geweest, dat sy boecken op saken van State, of diergelijcke, bij de Italianen geschreven: en daer beneffens de uyt-nemende Theologische boecken by den Engelschen uyt-gegeven, lesen ende gebruycken konde.

Die in de Rabbijnsche-Hebreusche, Chaldeusche, Syrische, Arabische talen soo veel geleert hadde, datse die konde lesen, verstaen, en met de heylige Hebreusche tale confereren, tot reynder ende geleerder openinge van de H. Schrifture. Die vorder van sin en voornemen is geweest in toe komende, met Godes hulpe, daer in voort te gaen, en daer noch bij te voegen het Samaritaens, Aethiopisch, ende Persisch, verwachtende alleen maer noodige boecken tot uyt-werckinge van haer loffelick voor-nemen. [\(6\)](#)

Ze kent dan volgens Cats, behalve Nederlands, Duits, Frans, Latijn, Grieks, ook Italiaans en Engels plus Hebreeuws (zowel Bijbels- als Rabbijns-Hebreeuws), Aramees (= Chaldeeus), Arabisch en Syrisch. Ze zou in 1637 van plan zijn geweest om Samaritaans, Ethiopisch, en Perzisch daar aan toe te voegen. Maar in het vervolg van zijn lofrede blijkt dat ze wel al het schrift van die talen machtig was:

Die in de Schrijf-konste geen meesters en hadde te wijcken; jae te boven gingh de netste ende aerdighste drucken, en dat in 't Hebreusch, Syrisch, Arabisch, Griecx, Samaritaens, Aethiopisch, Latijns en Italiaens, etc. ende de meeste Handen van dien op verscheyde manieren, als Capitale letters, Staende, Loopende, kunstelyck konde schrijven. [\(7\)](#)

Van Beverwijck, een bevriende arts met wie ze in het Latijn, Grieks en Arabisch correspondeerde, schrijft twee jaar later (1639) in zijn boek Van de Wtnementheyt des Vroulicken Geslachts over Van Schurman dat ze dertien talen en "diergelijcke" beheerst: [\(8\)](#)

[...] zijn voor eerst de Talen, alwaer ons Joffrouw niet weynigh 't huys en is. Want behalven de Nederlantsche, Hoogh-duytsche, Fransche, Italiaensche, Engelsche die nu gesproken werden, is sy wonderbaerlick ervaren in de Latijnsche, Griecxe, Bybels en Rabijns-Hebreeusche, Chaldeeusche, Syrische, Arabische, Persiansche, Ethiopische en diergelijcke. De letter-konst van alle die talen verstaet sy volkomentlick. [\(9\)](#)

In het stukje dat over haar schrijfkunst volgt, meldt hij wel het Samaritaans dat in het bovenstaande schuilging onder "diergelijcke":

In de Schrijfkonste en behouft haer Ed. geen meesters te wijcken: ja gaet te boven de netste ende aerdighste drucken ende dat in 't Hebreeusch, Syrisch, Griecx, Samaritaens, Ethiopisch, Latijns, Italiaens, etc. ende kan de meeste Handen van dien op verscheyde manieren als Capitale letters, Staende, Loopende, seer konstelick schrijven.

Louis Jacob schrijft in 1648 dat Van Schurman een reusachtige en ongehoorde talenkennis bezat, omdat ze elke oosterse en westerse taal zou kennen. [\(10\)](#) Hij komt op veertien talen, waaronder het Turks en het Spaans opvallen omdat die tevoren nog niet genoemd zijn. Mollerus, een achttiende-eeuwse biograaf die over Van Schurman in het algemeen een aantal vrij accurate bladzijden in het Latijn schreef, komt op 16 talen. [\(11\)](#) Ook hij noemt Turks en Spaans, naast de talen die Cats al aangaf. Van Schurman wordt zelfs zo geprezen dat men haar altalig noemt:

Wie Schurman noemt, noemt in dit woord,
Al wat geleerdheid is in elke stad, elk oord,
Er is geen taal ter wereld oyt geweest,
Die zij niet kent, niet spreekt, niet leest. [\(12\)](#)

Als we nu bibliotheken en archieven afspeuren, en haar eigen werken er op na slaan, dan vinden we slechts bewijzen van veertien talen: Nederlands, Duits, Frans, Engels, Italiaans, Latijn, Grieks, Hebreeuws, Aramees (= Chaldeeus), Arabisch, Syrisch, Samaritaans, Perzisch en Ethiopisch. Het zijn de talen die Cats en Van Beverwijck al noemden. Van Spaans en Turks kon ik geen snipper bewijs vinden, net zo min als van de scandinavische talen. [\(13\)](#) Wat opvalt is dat er van de veertien talen, zeven oosterse talen zijn. Vanwaar die nadruk op oosterse talen?

2. Kennis van oosterse talen in de Renaissance

Het Humanisme van de zestiende en zeventiende eeuw veroorzaakte niet alleen een nieuwe belangstelling voor de klassieke oudheid, maar met het ijveren voor terugkeer naar de bronnen, stond het ook aan de oorsprong van de wetenschappelijke studie van het Hebreeuws en meteen van de oosterse talen in het algemeen. [\(14\)](#) Onder oosterse of semitische talen verstond men in de zeventiende eeuw dié oosterse talen die met het Hebreeuws verwant waren. De semitische of oosterse taalfamilie bestaat uit een oostelijke groep waaronder het Akkadisch valt, de noordwestelijke groep waaronder het Kanaänitisch, Amoritisch, Ugaritisch, Hebreeuws en het Aramees (o.a. Syrisch, Samaritaans en Mandeës) en de de zuid-semitische talentak met Arabisch en Ethiopisch. [\(15\)](#)

Sinds het begin van de 16de eeuw kregen het Hebreeuws en de oosterse talen, naast klassieke talen, een plaats aan alle universiteiten en aan veel hogescholen in Europa, de Nederlanden inclusief. [\(16\)](#) De drie talen die de geleerden namelijk toen het belangrijkste vonden waren Grieks, Latijn en Hebreeuws. In Leuven werd al in 1518 gestart met een cursus Hebreeuws in het befaamde Collegium Trilingue, niet in het minste op aandringen van Erasmus. Nicolaus Clenardus had met zijn *Tabula in grammaticam Hebraeam* (Leuven, 1529) veel succes. Even tevoren was er te Leuven ook al een *Dictionarium Hebraicum* gepubliceerd en van 1568-1572 verscheen de achtdelige *Biblia Regiabilij* uitgever Plantijn in Antwerpen. Deze veeltalige bijbeluitgave bevat bijbelteksten in het Hebreeuws, Chaldeeus (= Aramees), Syrisch, Grieks en Latijn, met grammatica's en woordenboeken in die talen. Tijdens de 17de en 18e eeuw raakten de hebreeuwse studies in Leuven in verval en werd de fakkel overgenomen door Leiden. Vandaaruit straalde de studie uit naar Franeker, Harderwijk, Groningen en Utrecht. Johannes Drusius was hoogleraar Hebreeuws, Chaldeeus (= Aramees) en Syrisch, eerst in Leiden en toen in Franeker. Zijn opvolger F. Raphengelius schreef een Arabisch woordenboek dat in 1613 verscheen. Deze geleerden, net als hun opvolgers Junius, Coddæus, Golius, Erpenius en l'Empereur, bestudeerden ook Arabisch en Syrisch als instrumenten voor de semantische interpretatie van het Hebreeuws. Zij beschouwden het Hebreeuws als moeder en de andere semitische (oosterse) talen als dochters.

[\(17\)](#) In Utrecht was Voetius hoogleraar in oosterse talen en na hem J. Leusden.

[\(19\)](#) Er werden uitgebreide wetenschappelijke discussies gevoerd over de ouderdom van de aarde en de ontwikkeling en verwantschap van talen. Zo liet Nicolaes Witsen iemand onderzoek doen of het Singalees iets met het Hebreeuws te maken had, maar deze persoon schreef ietwat wanhopig terug: Ik ben dikwijls bezig geweest met het Hebreus en de Singaleese wortelwoorden te vergelyken, dogh geen de minste gelijkvormigheyt het een met het ander bemerkt. [\(20\)](#)

3. Voetius, hoogleraar oosterse talen

Van Schurman die op elfjarig leeftijd Latijn leerde en onmiddellijk daarna Grieks, zou de eerste beginselen van het Hebreeuws zelf onder de knie gekregen hebben.

[\(21\)](#) Later was Voetius haar leermeester nadat deze in 1634 in Utrecht als hoogleraar aangesteld werd. [\(22\)](#) Hij had Hebreeuws in Leiden bij Coddæus en Gomarus gestudeerd en besteedde sindsdien twee dagen per week voor de studie van oosterse talen. Voor zijn aanstelling als professor in Utrecht gaf hij in Heusden als predikant enthousiast les in het Hebreeuws, Syrisch en Chaldeeus (Aramees).

[\(23\)](#) Later leerde hij er zelf Arabisch bij. In zijn inaugurele rede *Pietas cum scientia coniugenda* (Godzaligheid te verbinden met de wetenschap) was Voetius niet specifiek op de studie van talen ingegaan, maar in de preek die hij twee jaar later in de Domkerk hield bij de opening van de Universiteit van Utrecht spelde hij uit welke kunsten, talen en wetenschappen in de academie geleerd moesten worden. Hij vond de studie van de klassieke en oosterse talen allerbelangrijkst voor een beter begrip van vooral het Oude Testament en beveelde die studie dan ook van harte aan. [\(24\)](#) Voetius onderscheidt in zijn *Sermoen Van de Nutticheydt der Academien ende Scholen drie hoofdtalen "sonder de welcke de volcomen geleertheyt niet bestaen en kan of onderhouden werden onder den menschen": Hebreeuws, Latijn en Grieks. Eerst geeft hij dan een uiteenzetting over het Hebreeuws en de verwante oosterse talen die bestudeerd moeten worden, dan pas*

Latijn en Grieks.

Het Hebreeuws noemt hij de "heylige tale om dat Godt selve tot den Patriarchen ende Propheten daer in gesproocken heeft". Die taal vindt hij het belangrijkste, want behalve dat God zelf in de taal sprak, is het ook nodig om terug naar de grondtekst te gaan om de "oversettingen dat is de copijen te examineren ende met origineel confereren / ende t'aller tijt aen de geleerde tegensprekers daarvan reeckenschap konnen gheven". Het is volgens Voetius de moeite en kosten waard om Hebreeuws te leren omdat men dan de Heilige Geest zelf in zijn eigen taal zou horen spreken. Het Hebreeuws is ook nodig om het Nieuwe Testament beter te begrijpen. Dat is "de glosse ende uytlegginge van den text des ouden testaments". Het Nieuwe Testament staat immers vol met Hebreeuwse uitdrukkingen, die men met de kennis van het Grieks alleen nooit kan begrijpen. Voetius wijdt dan uit over de noodzaak om de studie van Hebreeuws niet alleen te beperken tot bijbels-Hebreeuws, maar ook Rabbijns-Hebreeuws er bij te betrekken:

Voorders wat belangt de Hebreeusche studien ende geleertheit die boven ende buyten de woorden of den stijl der Schriftueren gaet / die moet men oock voor seer nut houden. Eerst / om dat door de Rabbijnsche ende Thalmudische / ondersoeckinghen / veel woorden ende antiquiteyten / die wy in de Schriftuere hebben / te beter konnen / verclaert werden: ende dat niet alleen in het oude maer selfs oock in het nieuwe Testament. Jae de Heere Christus ende syn Apostelen hebben de oude Rabbijnsche studien die voor haeren tijt geweest waeren / willen vereeren / als sy verscheyden woorden / termen / spreekwoorden / parabelen / uyt haere leere ende Theologie ontleent hebben / en hy haere toehoorderen (die aen de selve ontwijfelijck wel gewent waeren) te pas gebracht / onder meer andere [...] de parabel van den rijcke man ende van Lazarus.

Ook is het nodig om Rabbijns- Hebreeuws te leren om de "Christelijke religie tegen den Joden te verantwoorden". [\(25\)](#)

Voetius knoopt aan de studie van Hebreeuws ook de studie van het Chaldeeus (= Aramees) vast. In de eerste plaats is deze taal nodig omdat enkele hoofdstukken in Daniel en Ezra in het Aramees overgeleverd zijn, plus een aantal Aramese woorden in het boek Job. Ook komt het Aramees van pas om de oorsprong en betekenis van sommige andere woorden beter te vinden. Daarbij komt dat de Aramese vertaling van het Oude Testament met zeer veel nut gelezen wordt, omdat de juiste betekenis daarin uitgedrukt wordt. Bovendien houden volgens Voetius de Joden deze vertaling voor de allerbeste, en werkt het gesprek met de Joden dan ook veel beter. Ook de schrijvers van het Nieuwe Testament, vooral de evangelist Johannes, zijn beter te begrijpen, omdat zij vaak frasen of manieren van spreken van de Aramese vertaling gebruiken. [\(26\)](#) Syrisch moet volgens Voetius bestudeerd worden om de correspondentie met de christelijke kerken in het Oosten. Maar vooral is het nuttig om de Syrische bijbelvertaling te kunnen gebruiken. Dan kun je ook Syrische woorden als talitha kumi, mammon, akeldama die in het NT voorkomen, begrijpen. Syrisch helpt ook om het Hebreeuws beter te verstaan, omdat Syrisch uit het Hebreeuws ontstaan is, zegt Voetius. [\(27\)](#) Arabisch moet men om dezelfde reden ook bestuderen, maar behalve om de familieovereenkomst, is het ook belangrijk om veel woorden in het boek Job te verklaren. Bovendien is het zeer nuttig om de Arabische vertaling van de bijbel te gebruiken. Verder is het noodzakelijk voor de onderwijzing en de bekering van de

mohammedanen om hun heilige boek, de Koran, in de oorspronkelijke taal te lezen.

Voetius eindigt met zijn opvatting over het nut van de klassieke talen Grieks en Latijn. Grieks is behalve noodzakelijk voor het lezen van het Nieuwe Testament en voor de studie van de oude wijsheid van de Grieken, ook nodig om de geschriften van de Patreste lezen. Een bijkomende reden is om de contacten met de Grieks-Orthodoxe Kerken die onlangs weer hersteld zijn, te verstevigen:

Hier by komt datmen door middel van dese taele correspondentie kan houden met so veel Griekse kercken in het Oosten / gelijk die alreede door Godes seghen nu onlancks meer als oyt te voren / geluckelijcken aengevangen is / daer van wy metter tijt grooter effecten verwachten. (28)

De studie van het Latijn vindt Voetius zo vanzelfsprekend dat hij het in een paar regels afdoet:

De Latijnsche taele is noodich / om soo veel Schriften der Outvaders / soo veel Kerckelijcke Historien / soo veel stucken ende monumenten nu eenighe hondert Jaeren in de Africaensche ende Westersche kercken gheschreven te bewaeren / te lesen / ende te ghebruycken. Behalven dat het nu is de ghemeyne taele / in de welke de gheleerden in Europa met malcanderen haere geleertheyt communiceren. (29)

4. Anna Maria van Schurman

Als we nu Voetius visie met Van Schurmans opvattingen vergelijken dan zien we dat zij precies in de praktijk bracht wat hij voorstond. Na haar studie van Latijn en Grieks, studeerde ze Hebreeuws (niet alleen Bijbels-Hebreeuws, maar ook Rabbijns-Hebreeuws), Aramees, Syrisch en Arabisch. In een brief aan Adolf Vorstius schrijft Van Schurman dat ze uitstekend les van Voetius gehad heeft in het Grieks, maar vooral in het Hebreeuws. (30) Maar hij had ook de hand in het vervolg van haar studies. De Utrechtse stadgenoot Buchelius meldt in zijn dagboek op 21 april 1636:

Voetius de Anna Maria Schurman referebat quam facili negotio Syriacae linguae fundamenta imbibisset et quanta ingenii dexteritate iam legere Arabica inciperet [...] (31)

Voetius vertelde over Anna Maria van Schurman hoe gemakkelijk ze zich de beginselen van de Syrische taal had eigen gemaakt en hoezeer ze met haar behendige verstand al begonnen was om Arabisch te lezen

Later leerde ze er nog Samaritaans, Ethiopisch en Perzisch bij. Voordat ik op die talen inga, eerst iets over haar Hebreeuws.

In haar Dissertatio over het recht van de vrouw op studie schrijft Van Schurman dat de talenstudie voor een vrouw belangrijk is, vooral de studie van het Grieks en Hebreeuws omdat die dieper inzicht in de heilige schrift geven. (32) Ze stelde het Hebreeuws echter op de eerste plaats en wijdde er veel vrije tijd aan. Toen ze van

de Franse geleerde vrouw Marie Jars de Gournay een reprimande kreeg dat ze teveel tijd besteedde aan de talen, schreef ze terug dat ze in het algemeen slechts haar vrije tijd voor de talenstudie reserveerde en dan nog slechts na soms lange intervallen, maar dat ze een uitzondering maakte voor de heilige taal. Hebreeuws heeft namelijk het woord van God als onderwerp en dat moet het belangrijkste voorwerp van onze gedachten zijn. Hebreeuws kan niet geëvenaard worden door Grieks noch Latijn, zo schrijft Van Schurman. (33) Het is nu duidelijk waarom ze het Hebreeuws boven het Grieks stelt, ook al zijn beide heilige talen, de een van het Oude Testament, de ander van het Nieuwe Testament. Het hing immers samen met het goddelijk gezag dat in die tijd aan het Hebreeuws werd toegeschreven. Volgens Schotel echter deelde Van Schurman dit gevoel niet, hoe ingenomen ze ook was met de taal van God. (34) Maar de uitspraken in onder andere haar brief aan Marie Jars de Gournay wijzen op het tegendeel.

Haar voorliefde voor het Hebreeuws bezorgde haar zelfs de kritiek van Descartes. Deze trof haar een keer in Utrecht aan terwijl ze haar Hebreeuwse bijbel bestudeerde. Hij zou er zich over verwonderd hebben dat een vrouw van zoveel verdienste zich bezig hield met zaken van zo weinig belang. Hij voegde haar toe dat bijvoorbeeld in het eerste hoofdstuk van Genesis niets gevonden kon worden dat "clare et distincte" genoemd kon worden en daarom was die lektuur overbodig. Schurman zou door dergelijke praatjes geschokt zijn geweest en voortaan z'n gezelschap hebben vermeden. (35) Hoe waar of onwaar ook, het verhaal illustreert haar liefde voor Hebreeuws.

Veel is er niet van haar werk in het Hebreeuws over: een gedichtje op de Tien Geboden dat ze ondertekende met Channa Mirjam Sjoerman en dat ze in het Nederlands vertaalde; (36) drie brieven aan Voetius, Andreas Rivet en Dorothea Moore die opgenomen zijn in haar *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica*. (37) Voorin dat boek staat trouwens een aanbevelingsbrief in het Hebreeuws van de Utrechtse professor Leusden. Ze gebruikt het Hebreeuws ook in haar anderstalige brieven (bijvoorbeeld aan Anne de Rohan of aan Rivet (38), meestal als een toepasselijke tekstverwijzing naar het Oude Testament. Ze heeft ook exegetische werken in het Hebreeuws geschreven, maar die zijn verloren gegaan. (39) Uit een Hebreeuwse brief van haar vriendin Marie du Moulin blijkt dat Van Schurman haar aangespoord had om Hebreeuws te gaan studeren. (40) Marie had eerst niet willen luisteren, opgevoed als ze was om zich bezig te houden met vrouwelijke taken als lekker eten bereiden en nuttige handwerken. Pas na een ernstig ziekbed van haar vader, was ze met de studie van het Hebreeuws begonnen. Dankbaar schrijft ze dan in het Hebreeuws aan Van Schurman terug:

Aan mijne meesteres Anna Maria van Schurman

Ik gedenk de dagen van voorheen toen ik in uw huis was, toen ik aan uw boezem lag en u mij leerde en zei: Ga studeren, scherp je verstand, want dit zal een bron van vreugde voor je zijn. [...] Maar naarmate ik mij zo nu en dan met de studie bezighield werden mijne oogen geopend om de schoonheid der Hebreeuwsche taal als in de schemering te zien en nu heb ik het gewaagd te spreken tot mijn zuster, hoewel zij een sieraad der wijsheid is en ik slechts een onbedrevene. (41)

In een brief van 1649 schrijft Van Schurman dat ze blij is om te horen over de succesvolle vorderingen die Marie in het Hebreeuws maakt:

J'ay este fort rejouis d' entendre la continuation de vostre bonne santé et celle de vos heureux progrez dans une cognoissance solide de la langue sainte. (42)

Bij het overlijden van haar geestelijke "vader" Rivet erfde Van Schurman zijn kostbare Hebreeuwse bijbel. Ze beloofde in een brief aan Marie du Moulin dat zij het op haar beurt het na haar dood zou erven. (43)

Ook de polyglotte bladen van Van Schurman beginnen altijd met Hebreeuws. Dat troont bovenaan. Daaronder verschijnen dan de verwante talen als Aramees, Syrisch, Samaritaans, Arabisch, Ethiopisch en soms Perzisch. Als er Grieks en Latijn op staat dan komt dat pas onderaan de bladzijde. De albumbladen weerspiegelen precies de opvatting die Voetius naar voren bracht in zijn Sermoen. Hebreeuws is de belangrijkste taal, dan volgen de "dochter"talen, dan de klassieke talen.

In haar autobiografie geeft Van Schurman ook weer hoe ze in haar Utrechtse jaren zo druk in de weer was met het aanleren van het Hebreeuws en oosterse talen als Syrisch, Arabisch en Ethiopisch (= Moors):

Laat ons by voorbeeld de eenigste studie der Talen beschouwen welke de Geleerde de vrachtwagens der wetenschappen noemen, aan welke ik voorzeker zeer vele uren besteed heb [...] om dat ik de Griekse en de Hebreeuse taal in 't oog had en in waarde hiel, als de grond- talen van de H. Schrift; en dat ik de andere oosterse talen als dochters van de Hebreeuse, of als takken der zelve, en daarom beminlijk, en de aanprijzing der geleerde mannen waardig, my liet voorstaan dat ik die door een onuitputlijken arbeid verkrijgen moest: maar byzonder de Syrische, de Arabische, en de Moorsche taal, om dat die meer wortelwoorden hadden, van welke de afgevloeide alleenlijk in de H. Schrift gevonden wierden, en daarom zouden de zelve my licht geven om der zelver inwendigsten zin uit te halen. (44)

Volgens Schotel leerde zij Arabisch met behulp van de leerboeken van Petrus Kirstenius, de grammatica van Erpenius, de Thesaurus van Gigeus en het Lexicon van Jacobus Golius. Raad en voorlichting kreeg ze van de Leidse dokter Elichman, en na zijn overlijden, van Jacobus Golius. (45) Veel Arabische geschriften had ze doorgelezen. De Historia Arabica van Rodericus Ximenez, de Arabische vertalingen van de Tabula Cebetis en van de Aurea Carmina van Pythagoras, het Compendium Historicum van Levinus Warnerus, de fabelen van Locman en een aantal andere Arabische werken waren in haar bibliotheek. Ook had ze de Koran gelezen. (46) Verschillende Arabische handschriften van exegetische inhoud waren er van haar hand. Ook had ze enkele brieven in het Arabisch aan Johan van Beverwijck geschreven. (47) Ze had zelfs een eigen uitgave van de Koran, een codex met gouden en gekleurde hoofd- en tussenletters. Die leende ze uit aan de predikant Abraham Hinckelmann in Hamburg toen hij een editie van de tekst van de Koran wilde maken in het Arabisch. (48) Verschillende Arabische citaten zijn als bewijsvoeringen in discussies in haar werken en brieven opgenomen. (49) Arabische aanhalingen zijn er tenslotte ook nog op verschillende calligrafische schoonschriften en albumbladen te bewonderen. (50)

Syrisch zou ze geleerd hebben aan de hand van het Gymnasium en Lexicon Syriacum van Christopher Crinesius. Die boeken begreep ze uitstekend en ook zou

ze het Nieuwe Testament in het Syrisch gelezen hebben. Verder staan er ook op haar polyglotte bladen en in de Opuscula aanhalingen in het Syrisch. [\(51\)](#) Van Syrisch zegt ze:

Syrus cuius idiomate Christum locutum fuisse volunt.

Syrisch waarvan men beweert dat Christus het gesproken zou hebben. [\(52\)](#)

Van Schurman ging nog verder met het aanleren van oosterse talen zoals het Ethiopisch. Dat blijkt behalve uit citaten op polyglotte bladzijden, ook uit gedichten van Constantijn Huygens en van haarzelf die over haar grammatica van het Ethiopisch gaan. Helaas is de grammatica zelf onvindbaar, we weten zelfs niet of het boek gedrukt is of niet. Van Schurman had in 1648 deze grammatica klaar, [\(53\)](#) juist toen Job Ludolf (1624-1704), die later een grammatica van het Ethiopisch zou uitgeven, als student bij Van Schurman op bezoek kwam. [\(54\)](#)

Haar kennis van het Samaritaans is, behalve van de getuigenissen van tijdgenoten, slechts af te lezen uit de aanhalingen op de polyglotte bladzijden. [\(55\)](#) Maar haar kennis van Perzisch is duidelijker zichtbaar. Perzisch werd in de zeventiende eeuw als een oosterse taal, een semitische taal beschouwd, waarschijnlijk omdat het geschreven wordt met behulp van het Arabisch schrift (tegenwoordig wordt het als een indo-germaanse taal beschouwd). Als we Cats mogen geloven was Van Schurman ook hierin autodidact. Hij schreef immers dat ze slechts zat te wachten op leerboeken voor Samaritaans, Perzisch en Ethiopisch om verder te gaan studeren. Toch weten we dat ze zich vooral op het Perzisch begon toe te leggen toen Louis de Dieu in 1639 zijn Rudimenta linguae persicae uitgaf. [\(56\)](#) Voor de diplomaat-dichter Constantijn Huygens maakte Van Schurman een transcriptie van een lofdichtje dat de Leidse medicus Johannes Elichmannus in 1638 gemaakt had op haar veelzijdige talenkennis. Het tetrastichon bezingt o.a. haar kennis van het Perzisch. [\(57\)](#) Dus in 1638, vier jaar nadat Voetius naar Utrecht gekomen was en nadat zij intensief met Hebreeuws en andere oosterse talen begonnen was, had zij de zevende oosterse taal bemeesterd.

Haar fascinatie voor talen was ook anderen bekend. In 1637 stuurde Andreas Colvius een brief naar Van Schurman met een blad vol Perzische, Japanse, en Siamese lettertekens die ze misschien nog nooit gezien had. Als ze een kopie voor hem maakte, mocht zij het origineel houden. Hij wijst haar zelfs op een Chinees in Amsterdam die behulpzaam kan zijn bij het ontcijferen:

Mademoiselle, Afinque ma lettre vous puisse aggrieer j'y adioustray quelques rarites que peut estre vous n'aves jamais veues, assc: caracteres Persiques, Japonois, et du Royaume de Siam, ou est cette grande ville d'Odia. S' il vous plaist retenir tout ceci je me contenteray des copies de vostre main, vous laissant l' authentique. Pour le Chinois il est asses commun et j' en ai assez. J'entends qu' il y a un Chinois a Amsterdam qui sait leur esriture. [\(58\)](#)

5. "Het Babel van haar tijd"

[\(59\)](#) Ook al was de kennis van oosterse talen in het algemeen minder dan de

kennis van de klassieke in de Renaissance - zo was de voertaal binnen de Republiek der Letteren Latijn, soms Grieks en heel zelden Hebreeuws - als mannen geleerd werden op het gebied van oosterse Talen, dan publiceerden ze vaak boeken en grammatica's. (60) Zij hadden toegang tot de universiteit, ze hadden de tijd aan zichzelf om zich verder te bekwamen op hun vakgebied, ze konden op een peregrinatio academica gaan, hadden meestal een vrouw thuis die de opvoeding van de kinderen en het huishouden deed. Voor vrouwen was de universiteit een gesloten en verboden terrein. Ze waren afhankelijk van privé-onderwijs. Enkele vrouwen en dochters die in een geleerd milieu verkeerden zoals Van Schurman hadden de gelegenheid om zich volledig aan de studie te wijden. (61) Als we Van Schurman nu vergelijken met andere geleerde mannen, dan deed ze niet onder voor de geleerdste onder hen. Ze beheerste zeven oosterse talen, en schreef een grammatica voor het Ethiopisch. Dat was in Nederland nog niet door een man gedaan. We weten niet waarom haar Ethiopische grammatica niet gepubliceerd is. We weten ook niet hoeveel er van haar grammatica verwerkt is in de grammatica die Job Ludolf na zijn bezoek aan haar gepubliceerd heeft.

Als we nu geleerde vrouwen binnen en buiten Nederland met Van Schurman vergelijken, dan steekt Van Schurman er met kop en schouder boven uit. Maar wat is een geleerde vrouw nu precies? Een vrouw werd als geleerd beschouwd als ze Latijn kende. Dat was zelfs een strenge maatstaf die bisschop Jens Bircherod aanhield, want in de catalogi van geleerde vrouwen uit de zestiende en zeventiende eeuw - vrijwel altijd samengesteld door mannen - vond men vrouwen al geleerd als ze meer wisten dan het huishouden, artistiek begaafd waren en andere talen kenden dan de moedertaal. Vrouwen die boven de kennis van klassieke talen ook Hebreeuws en andere oosterse talen beheersten, waren nog veel zeldzamer. (62)

Geleerde vrouwen in Nederland die behalve de klassieke talen, (63) ook Hebreeuws kenden, waren, voor zover bekend, Margaretha Godewijck en Henriette Catherine Frisius. De laatste zou zich ook met Ethiopisch hebben bezig gehouden. Maar zij leefde later dan Van Schurman en van haar werk is niets bekend. (64) Margaretha Godewijck, een geleerde vrouw uit Dordrecht, beheerste Nederlands, Grieks, Latijn, Italiaans, Frans en Engels, dichtte, zong, borduurde, schilderde en graveerde. Ze vergeleek zichzelf met Van Schurman als een mus met een adelaar. Wat de kennis van oosterse talen betreft klopt dat wel, want bij Margaretha Godewijck is er geen spoor van te bekennen. Schotel meldt dat zij slechts Hebreeuwse letters kon spellen. (65) Hij noemt ook vrouwen die in de leer waren bij de predikant Van der Hooght en die Hebreeuws van hem leerden. Maar dat was in en na 1687. (66) Marie du Moulin, een Franse geleerde vrouw die jarenlang in Nederland woonde, kende Hebreeuws, ja had het op aandrang van Van Schurman geleerd. Maar meer dan Hebreeuws kende ze niet. (67)

Als we nu buiten Nederland gaan kijken dan komen we in Spanje bijvoorbeeld Juliana Morinella tegen. Zij kende Hebreeuws, Grieks en Latijn, Aloysia Sigaea van Toledo kende bovendien nog Arabisch en Syrisch. (68) In Frankrijk waren Louise Sarazin, Marie Jars de Gournay en Anne de Rohan behalve kenners van klassieke talen ook kenners van Hebreeuws. (69) In Engeland kenden Bathsua Makin en in Ierland Dorothea Moore Hebreeuws naast nog een aantal andere talen. (70) Met de laatste correspondeerde Van Schurman behalve in het Latijn, ook in het Hebreeuws. Ze prees haar voor haar aandeel in de opvoeding van vrouwen als volgt:

Adonai heeft jou uitgekozen als een lieflijke kroon voor al de

vrouwen [\(71\)](#)

Lady Jane Grey was een vrouw die ook Hebreeuws machtig was geweest. [\(72\)](#)
 Van de scandinavische geleerde vrouwen kan Martha Lous genoemd worden. [\(73\)](#)
 Van de Deense geleerde Birgitte Thott weten we dat ze Seneca in het Deens vertaald heeft, maar Hebreeuws lag buiten haar bereik. [\(74\)](#) De geleerde koningin Christina van Zweden kende ook Hebreeuws, naast Grieks, Latijn, Frans, Italiaans en Spaans. [\(75\)](#) Van Duitse vrouwen als Elizabeth van der Palz of vrouwe Von Merlau weten we het niet. Wel schreven Joodse vrouwen in het Hebreeuws, zoals de koopmansvrouw Glikl Bas Judah Leib. [\(76\)](#)

Kunstzinnige vrouwen waren er meer, zo ook vrouwen die de klassieke talen kenden. Vrouwen die Hebreeuws kenden waren zeldzaam, laat staan vrouwen die daarbij nog andere oosterse talen beheersten en er zelfs een grammatica voor opstelden. Juist door haar kennis van zoveel oosterse talen steekt Van Schurman alle geleerde vrouwen van Europa naar de kroon.

Als we nu terugbladeren naar het polyglotte blad dat nog steeds voor ons ligt, dan kijken we er met andere ogen naar. Het blad laat inderdaad haar calligrafisch vermogen en haar talenkennis zien. Maar het illustreert ook haar visie op oosterse talen, Hebreeuws altijd bovenaan. Het is, tenslotte, een uitbeelding van Van Schurman als "het Babel van haar tijd", als de meest geleerde vrouw van Europa. [\(77\)](#)

Later als Labadiste schreef ze echter dat het leren van talen was als "het aansteken van fakkelen voor de zon" en dat de minste ondervinding van Gods liefde een betere kennis geeft dan de allergrootste kennis van de heilige taal zelf:

[...] doch, zo men de waarheit wil zeggen, was dit niet als voor de Zon fakkelen opsteken? of van een vlieg een olifant maken? en was die niet, op dat ik niets slimmers zeg, te speelen in een ernstige zaak? nadien 'er weinige zulke woortjes gevonden worden, die in deze tijt de geleerde Overzettingen en de ervaarne in de Hebreeusche taal verborgen zijn. [...] Want de H. Schrift wordt of in het licht des H. Geests gelezen, of niet. Zo niet? zo is 't onnodig, dat gy hier de Grammaticale uitlegging van 't een of ander woortje toebrengh, om den innigsten en geestelyken zin der zelve te vinden: maar wort gy door dien Meester onderwezen? zo zal de ware, geheele en algemeene zin der zelve niet afhangen van een woortje of van eenige ongemeene wortel; den welken de gehele 'tzamenhang der rede in zijn algemeene licht, aanwijst: nadien God en zijn Geest den eenigen onbedrieglijken en wezentlijken Uitlegger der H. Schrift is. [\(78\)](#)

Het innerlijke licht is nu voor haar belangrijker dan de kennis van talen. Hierin wijkt ze radicaal van Voetius' opvatting die ze zolang deelde, af. Ze is uiteindelijk haar eigen weg gegaan.

Departement Antieke Studie
 Universiteit van Stellenbosch

Bibliografie

Alenius, M. 1983. Seneca-oversætteren Birgitte Thott et fagligt portræt. In: I Kjær & Fl. Lundgreen-Nielsen (reds.). Danske Studier: 5-46. Kopenhagen.

Alenius, M. 1991. Learned Scandinavian Women in the 17th and 18th Centuries. In: A. Dalzell & Ch. Fantazzi (reds.). Acta Conventus Neo-Latina Torontonensis: 117-37. New York.

Bastiaensen, M. (red.) 1997. Femmes lettrées. Leuven.

Birch, U. 1909. Anna Maria van Schurman: Artist, Scholar, Saint. London.

Bots, J.A.H.G.M. 1971. Republiek der Letteren: ideaal en werkelijkheid. Amsterdam.

Brink, J.R. (red.) 1980. Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800. Montreal.

Brinker, G. 1988. Deutsche Literatur von Frauen. Vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhundert. Munich.

Brugman, J. 1975. Arabic Scholarship. In: Th.H. Lunsingh Scheurleer & G.H.M. Posthumus Meyes (reds.). Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning: 202-215. Leiden.

Bulckaert, B. 1995. Vrouw en eruditie: Het Problema Practicum van Anna Maria van Schurman (1607-1678). In: Festschrift Miscellanea Jean-Pierre vanden Branden. Archives et bibliothèques de Belgique. Nr. 49: 145-195. Brussel.

Cats, J. 1637. 's Weerelts begin, midden, eynde, besloten in den Trou-ringh, met den proefsteen van den selven. Dordrecht.

Christina. 1966. Christina - drottning av Sverige - en europeisk kulturpersonlighet. Stockholm.

Crawford, Anne et al. (reds.). 1983. The European Biographical Dictionary of British Women: over 1000 notable Women from Britain's Past. London.

Crawford, P. 1985. Women's published writings 1600-1700. In: Women in English Society 1500-1800: 211- 282. London.

Davis, N. Zemon. 1995. Women on the Margins: Three seventeenth-century lives. Cambridge.

De Baar, M. (red.) et al. 1992. Anna Maria van Schurman (1607-1678): een uitzonderlijk geleerde vrouw. Zutphen.

De Baar, M. (red.) et al. 1996. Choosing the better part: Anna Maria van Schurman (1607-1678). Dordrecht-Boston-London.

De Moor, J.C. 1981. Schriftsystemen en niet-bijbelse talen. In: M. Beek. Bijbels Handboek. Deel I: 113- 172. Kampen.

Dibon, P. 1975. L'Université de Leyde et la République des Lettres au 17e siècle.

In: *Quaerendo* 5: 4-38.

Dibon, P. 1978. Communication in the *Respublica literaria* of the 17th century. In: *Res Publica Litterarum: studies in the classical tradition I*: 43-55. Kansas.

Douma, A.M.H. 1924. *Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw*. Amsterdam.

Dubois, S. 1984. Anna Maria van Schurman. Savante et mystique (1607-1678). In: *Septentrion: Revue de culture néerlandaise* 13: 26-32.

Duker, A.C. 1989 (1897-1915). *Gisbertus Voetius*. Vier delen. Leiden.

Ezell, M.J.M. 1993. *Writing Women's Literary History*. Baltimore.

Golemba, B.E. (red.) 1992. *Lesser Known Women: A Biographical Dictionary*. Boulder.

Heesakkers, C.L. 1995. De Nederlandse muze in Latijns gewaad: de bestudering van de Neolatijnse poëzie uit de Noordelijke Nederlanden. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111: 142-162.

Huygens, C. 1895 (1892-1899). In: J.A. Worp (red.). *De gedichten van Constantijn Huygens*. Negen delen, deel vier. Groningen.

Irwin, J. 1980. Anna Maria van Schurman: the Star of Utrecht (1607-1678). In: *Female Scholars: A Tradition of Learned Women before 1800*: 68-85. Montreal.

Irwin, J. 1989. Learned Woman of Utrecht: Anna Maria van Schurman. In: Wilson et al.: 164-170.

Juynboll, W.M.C. 1931. *Zeventiende-eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland*. Utrecht.

King, M.L. 1991. *Women of the Renaissance*. Chicago.

Kramers, J.H. 1945. *De Semietische talen*. Leiden.

Labalme, P. (red.) 1980. *Beyond their Sex: Learned Women of the European Past*. New York.

Levin, C. 1985. Lady Jane Grey: Protestant Queen and Martyr. In: M. Patterson Hannay. *Silent But for the Word: Tudor Women as Patrons, Translators, and Writers of Religious Works*: 92-106. Kent.

Loewe, R. 1994. Hebrew linguistics. In: R.H. Robins. *A Short History of Linguistics*: 98. London.

Mollerus, J. 1744. *Cimbria literata sive scriptorum ducatis utriusque slesvicensis et holsatici*. Hafniae.

Nat, J. 1929. *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw*. Purmerend.

- Nilsson, R. 1987. Lärda kvinnor i Sverige. In: *Litteratur Og Lærdom. Dansk-svenske nylatindage april 1985*: 49-56. Red. M. Alenius og P. Zeeberg. København.
- Quilliet, B. 1987. *Christina van Zweden: Een uitzonderlijk vorst. Schote.*
- Rang, B. 1990. Geleerde vrouwen van alle eeuwen ende volckeren, zelfs oock by de barbarische Scythen: de catalogi van geleerde vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw. In: *Geleerde vrouwen. Negende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* : 36-64. Nijmegen.
- Reynolds, L.D. & N.G. Wilson. 1974. *Scribes and scholars: a guide to the Transmission of Greek and Latin Literature.* Oxford.
- Roothaan A. & R. ter Haar. 1996. *Verhandeling over de aanleg van vrouwen tot de wetenschap.* Groningen.
- Schenkeveld-van der Dussen, R., K. Porteman, L. van Gemert & P. Couttenier. (reds.) 1997. *Met en zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar.* Amsterdam.
- Schoors, A. 1980. Studie van de oosterse talen. In: D.P. Blok et al. (reds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 7*: 338-341. Haarlem.
- Schotel, G.D.J. 1841. *Letter- en oudheidkundige avondstonden.* Dordrecht.
- Schotel, G.D.J. 1853. *Anna Maria van Schurman. 's-Hertogenbosch.*
- Sneller, A.A. 1996. *Met man en macht: analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd.* Kampen.
- Stegeman, S. 1993. How to set up a scholarly correspondence: Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) aspires to membership of the Republic of Letters. In: *Lias* 20: 227-243.
- Teague, F. 1989. Woman of learning: Bathsua Makin. In: *Wilson* 1989: 285-296.
- Thott, B. 1658. *Lucii Annaei Senecae den Vitberømte oc Nafnkundige Philosophi elle Viszdoms Elskeris Skrifter, [...] Af samme authore paa Latine skrefvit. Nu paa voris Dankse maal ofversat af den sin næste dermed at tiene begierer trolig. Sorø.*
- Thyssen Schoute, C.L. 1967. *Uit de Republiek der Letteren. Elf studiën op het gebied der ideeë ngeschiedenis van de Gouden Eeuw. 's-Gravenhage.*
- Todd, J. (red.). 1984. *Dictionary of British and American Women Writers 1660-1800.* London.
- Ultee, M. 1987a. The republic of letters: learned correspondence 1680-1720. In: *The Seveeenth Century* 2: 95-112.
- Ultee, M. 1987b. The place of the Dutch republic of letters of the late 17th century. In: *Dutch Crossing* 31: 54-78.

- Van Beek, P. 1992a. "Verbastert christendom": Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman (1607-1678). Houten.
- Van Beek, P. 1992b. Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman. In: De Baar 1992: 75-92.
- Van Beek, P. 1995a. Sol iustitiae illustra nos: de "femme savante" Anna Maria van Schurman (1607-1678) en de universiteit van Utrecht. In: Akroterion 40: 145-162.
- Van Beek, P. 1995b. One Tongue is Enough for a Woman: the Correspondence in Greek between Anna Maria van Schurman (1607-1678) and Bathsua Makin (1600-167?). In: Dutch Crossing 19: 22-48.
- Van Beek, P. 1996a. "O Utrecht lieve Stadt": Dutch poems by Anna Maria van Schurman. In: De Baar 1996: 69-86.
- Van Beek, P. 1996b. Een vrouwenrepubliek der Letteren: Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar netwerk van geleerde vrouwen. In: Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans 3: 36-49.
- Van Beek, P. 1997a. Anna Maria van Schurman, de geleerdste van allen. In: Schenkeveld-Van der Dussen et al. 1997: 206-210.
- Van Beek, P. 1997b. Klein Werk: de Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica van Anna Maria van Schurman (1607-1678). Proefschrift Universiteit van Stellenbosch. Stellenbosch.
- Van Beek, P. 1998. De Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica van Anna Maria van Schurman (1607-1678) als boek. In: Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans 5: 53-73.
- Van Beek, P. 1999a. In gesprek met Anna Maria van Schurman, een vrouw in de Republiek der Letteren. In: E. De Bruyn (red.). Oog in oog met 17e-eeuwers: gesprekken met dichters, schilders en musici: 59-68. Den Haag: Boekencentrum.
- Van Beek, P. 1999b. O engelachtige maagdelijkheid: de correspondentie in Grieks tussen Meletios Pantogalus en Anna Maria van Schurman. In: Acta Patristica et Byzantinica 11.
- Van Beverwijck, J. 1639. Van de Wtnehmungtheit des Vrouwelijcken Geslachts. Dordrecht.
- Van Beverwijck, J. 1643. Van de Wtnehmungtheit des Vrouwelijcken Geslachts. Dordrecht.
- Van Buchell, A. 1940. In Notae Quotidianae. J.W.C. van Campen (red.). Utrecht.
- Van der Stighelen, K. 1986. Anna Maria van Schurman (1607-1678) als kalligrafe. In: De Gulden Passer 64: 61-82.
- Van der Stighelen, K. 1987. Anna Maria van Schurman of "Hoe hooge dat een maeght kan in de konsten stijgen". Leuven.

- Van der Waals, J. 1992. Wankelend wereldbeeld: onderzoek naar taal, geloof en tijd in rariteitenkabinetten. In: E. Bergvelt & R. Kistemaker. (reds.). De wereld binnen handbereik: Nederlandse kunst- en rariteitenkabinetten: 135-152. Zwolle
- Van Loosbroek, T. et al. (reds.) 1988. Geleerde vrouwen: Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. Nijmegen.
- Van Schurman, A.M. 1652. Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, Prosaica et Metrica. Utrecht.
- Van Schurman, A.M. 1673. EUKLERIA seu Melioris Partis Electio. Altona.
- Van Schurman, A.M. 1684. Eucleria of Uitkiezing van het Beste Deel. Amsterdam.
- Visscher, A.R. 1925. In: Fr. Kossmann (red.). Gedichten van Anna Roemers Visscher. 's-Gravenhage.
- Voetius, G. 1636. Sermoen van de nutticheyt der academien ende scholen. Utrecht.
- Voetius, G. 1978. In: A. de Groot (red.). Inaugurele rede over Godzaligheid te verbinden met de wetenschap. Kampen.
- Voisine, J. 1972. Un astre éclipsé: Anna Maria van Schurman (1607-1678). In: Etudes Germaniques 27: 501-531.
- Weijers, H.E. 1838. Iets over Job Ludolf, den beroemden beoefenaar der Ethiopische Letterkunde en geschiedenis ter gelegenheid der uitgave en vertaling van twee door hem opgestelde Ethiopische Brieven. In: Archief voor kerkelijke geschiedenis 9: 389-472.
- Wilson, Katharina M. & Frank J. Warnke (reds.). 1989. Women Writers of the Seventeenth Century. Athens.
- Zwiep, I.E. 1993. The Unbearable Lightness of Hebrew. Didactic trends in seventeenth century Dutch grammars of Biblical Hebrew. In: J. Noordegraaf & F. Vonk (reds.). Five hundred years of foreign language teaching in the Netherlands 1450-1950: 27-55. Amsterdam.

[\(1\)](#) "Het Babel van haar tijd" - zo werd Van Schurman in haar tijd genoemd. Schotel 1853: 38. Babel verwijst daar naar haar "taalkundigheid".

[\(2\)](#) Schotel 1853; Douma 1924; Irwin 1980; Van der Stighelen 1987; Irwin 1989; De Baar et al. 1992; Van Beek 1992a, b; Van Beek 1995a, b; Bulckaert 1995; De Baar et al. 1996; Van Beek 1996a, b; Roothaan en Ter Haar 1996; Sneller 1996; Van Beek 1997a, b; Van Beek 1998; Van Beek 1999a, b.

[\(3\)](#) Zie onder andere Zutphen (Gemeentelijk Archief), Utrecht (Universiteitsbibliotheek, Gemeentelijk Archief), Den Haag (Koninklijke Bibliotheek, onder andere KB 134 B 1 f.7); zie verder Van der Stighelen 1986; Van der Stighelen 1987: 275-277.

- (4) Van der Stighelen 1986: 77; Van der Stighelen 1987: 226-229.
- (5) Visscher 1925: 28.
- (6) Cats 1637: 137-138
- (7) Cats 1637: 138; Perzisch wordt met Arabische lettertekens geschreven.
- (8) Van Beverwijck 1639: 181.
- (9) Van Beverwijck 1639: 181.
- (10) Van Schurman 1652: 346.
- (11) Mollerus 1744: 806.
- (12) Citaat in Schotel 1853: 38.
- (13) Mogelijk is de toeschrijving gebaseerd op boeken als *De spiegel van den ouden en nieuwen tijd* van Jacob Cats, een boek waarvoor ze een mooi gelegenheidsgedichtje in het Nederlands schreef, maar waarin ook spreuken zijn opgenomen in het Turks en Spaans, Van Beek 1992a: 49-53; zie over haar talenkennis onder andere Van Beek 1992a; 1992b; 1996b; 1997b; Schotel 1853: 25-27; Schotel 1853: aantek 78, 102; Van Schurman 1652: 253.
- (14) Wilson 1974; Heesakkers betoogde al dat de "Nederlandse muze in Latijns gewaad" (TNTL 111, 1995: 142-162) ook onder de Nederlandse literatuur valt. Datzelfde geldt ook voor de Nederlandse muze die in de Renaissance af en toe ook uitgedost is in Griekse en Hebreeuwse kledij.
- (15) De Moor 1981: 114, 163.
- (16) Ik vat oosterse talen op zoals het in de zeventiende eeuw werd opgevat, namelijk de talen waarvan men dacht dat ze direct met het Hebreeuws verwant waren. Zie ook noot 17.
- (17) Nat 1929; Kramers 1945; Brugman 1975; Schoors 1980: 338, 339; Zwiep 1993.
- (18) Schoors 1980: 341.
- (19) Van der Waals 1992: 135-138.
- (20) Van der Waals 1992: 138.
- (21) Van Schurman 1673: 16; zie over haar studie van klassieke talen, Van Beek 1997b: 71-83.
- (22) Van Schurman 1652: 169.
- (23) Duker (I) 1989: 1.
- (24) Voetius 1978; Voetius 1636: 41-46.

- [\(25\)](#) Voetius 1636: 41-42.
- [\(26\)](#) Voetius 1636: 43.
- [\(27\)](#) Voetius 1636: 43-44.
- [\(28\)](#) Voetius 1636: 45; over de contacten met de bisschoppen Cyrillos Lukarios en Meletios Pantogalus van de Grieks-Orthodoxe kerk, zie Van Beek 1997b: 252-262; Van Beek 1999b.
- [\(29\)](#) Voetius 1636: 45.
- [\(30\)](#) Van Schurman 1652: 169.
- [\(31\)](#) Buchell 1940: 60.
- [\(32\)](#) Van Schurman 1652: 33.
- [\(33\)](#) Van Schurman 1652: 284.
- [\(34\)](#) Schotel 1853: 33.
- [\(35\)](#) Voisine 1972: 506-7; Mollerus 1744: 807.
- [\(36\)](#) Van Beek 1992a: 64.
- [\(37\)](#) Van Schurman 1652: 153-155.
- [\(38\)](#) Van Schurman 1652: 69, 262.
- [\(39\)](#) Schotel 1853: 33.
- [\(40\)](#) KB 133 B 8 nr. 63.
- [\(41\)](#) UB Amsterdam, collectie Diederichs. Vertaler onbekend.
- [\(42\)](#) KB 133 B 8 nr. 62.
- [\(43\)](#) idem.
- [\(44\)](#) Van Schurman 1684: 48.
- [\(45\)](#) Schotel 1853: 34-35.
- [\(46\)](#) Schotel 1853: 34-35.
- [\(47\)](#) Van Schurman 1652: 362.
- [\(48\)](#) Schotel 1853: 35. De codex ligt in de Staats-und Universitätsbibliothek Hamburg.
- [\(49\)](#) Van Schurman 1652: 9-10; 149-150.

- [\(50\)](#) Schotel 1853: 34-35; Van Schurman 1652: 362. Zie over de studie van Arabisch in Nederland ook Juynboll 1931.
- [\(51\)](#) Van Schurman 1652: 151.
- [\(52\)](#) Van Schurman 1652: 150-151.
- [\(53\)](#) Huygens 1895: 147-8 (deel 4); Schotel 1853: aantek. 12.
- [\(54\)](#) Weijers 1838: 389.
- [\(55\)](#) De Moor 1981: 166.
- [\(56\)](#) Schotel 1853: 35.
- [\(57\)](#) Van der Stighelen 1989: 231; KB 133B 8.
- [\(58\)](#) Schotel 1853: aantek. 115; Franeker, 't Coopmanshus.
- [\(59\)](#) Schotel 1853: 38.
- [\(60\)](#) Zwiep 1993.
- [\(61\)](#) Thyssen Schoute 1967; Bots 1971; Bots 1977; Dibon 1975; Dibon 1978; Ultee 1987a; Ultee 1987b; Stegman 1993; Van Beek 1996; Bastiaensen 1997.
- [\(62\)](#) Alenius 1991; Alenius 1983; Bastiaensen 1997; Van Beek 1996; Brink 1980; Brinker 1988; Crawford 1983; Crawford 1985; Ezell 1993; Golemba 1992; King 1991; Labalme 1980; Loosbroek 1988; Nilsson 1985; Rang 1990; Schenkeveld et al 1997; Todd 1984.
- [\(63\)](#) Franske van Doyem; Isabella Nicolay; Catharina en Wilhelmina Oems; Johanna Othonia (ca. 1560-1617; Anna van der Horst (1735-1785); Margaretha van Godewijck (1627-1677); Joanna Catharina van Gothem (1720-1776); Van Beverwijck 1639: 143-146; Schotel 1853: 20-22; 27-38; Schenkeveld et al. 1997: 35-39; 140-143; 289-293; 565-571.
- [\(64\)](#) Schotel 1853: 32, aantek. 12.
- [\(65\)](#) Schotel 1841: 45-88.
- [\(66\)](#) Schotel 1853: 32; zie ook Zwiep 1993: 50-51.
- [\(67\)](#) Van Beek 1997b: 294-301.
- [\(68\)](#) Douma 1924: 62.
- [\(69\)](#) Van Beverwijck 1643: 60; Van Beverwijck 1639: 498.
- [\(70\)](#) Van Beek 1995b; Brink 1991; Teague 1993.
- [\(71\)](#) Van Schurman 1652: 43.

[\(72\)](#) Van Beverwijck 1643: 66-67; Levin 1985: 92-106.

[\(73\)](#) Alenius 1991: 36-37.

[\(74\)](#) Alenius 1983; Alenius 1991.

[\(75\)](#) Quillet 1987: 76; Nilsson 1985; Christina - drottning av Sverige - en europeisk kulturpersonlighet 1966.

[\(76\)](#) Zemon Davis 1995: 5-62.

[\(77\)](#) Schotel 1853: 38.

[\(78\)](#) Van Schurman 1673: 47-48. 86 85 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 1 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 2-18
 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 19-37
 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 38-47
 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 48-62
 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 63-77
 106 107 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 78-96
 150 149 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 78-96
 TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS: 6DE JAARGANG (1999) 1: 120-128

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 1. Junie 1999